

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

КОВАЛЕНКО ОЛЕНА ГРИГОРІВНА

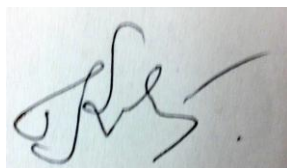
УДК 159.9 : 316.454.52 – 053.9

**ПСИХОЛОГІЯ МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ
ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України.

НАУКОВИЙ

КОНСУЛЬТАНТ: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
БЕХ ІВАН ДМИТРОВИЧ,
Інститут проблем виховання НАПН України, директор.

ОФІЦІЙНІ

ОПОНЕНТИ:

доктор психологічних наук, професор
ЖУРАВЛЬОВА ЛАРИСА ПЕТРІВНА,
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
професор кафедри соціальної та практичної психології,
декан соціально-психологічного факультету;

доктор психологічних наук, професор
ПРОСАНДЄЄВА ЛЮДМИЛА ЄВГЕНІВНА,
Київський національний університет культури і мистецтв,
професор кафедри культурології,
декан факультету культурології;

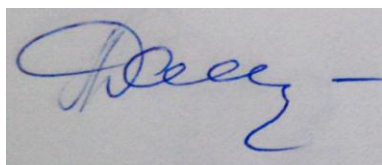
доктор психологічних наук, професор
БОНДАРЧУК ОЛЕНА ІВАНІВНА,
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України,
завідувач кафедри психології управління.

Захист відбудеться 1 березня 2016 року о 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 28 січня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Динамічні соціальні, економічні, політичні перетворення сучасного суспільства визначають якість життя громадян держави. Найбільше згадані перетворення відображаються на окремих соціальних спільнотах, на людях, які мають особливі потреби, зокрема на людях похилого віку. Старість, пізня зрілість, пізня дорослість, геронтогенез, дряхлість, третій вік, похилий вік, літній вік – поняття, що позначають період життя людини, який починається приблизно з шістдесяти років і триває до закінчення її життя. Це – третя, заключна епоха життя, котра неоднозначно оцінюється науковцями і суспільством. Епоха втрат, проблем, хвороб, але й епоха цілісного функціонування особистості. Адже, поряд з обмеженням життєдіяльності організму, зі згортанням його окремих функцій, зниженням адаптаційних психофізіологічних можливостей, з'являються нові функції, механізми, можливості, які забезпечують пристосування людини до нової ситуації.

Пізня дорослість може охоплювати досить тривалий віковий період, який не є однорідним. Тому її поділяють на кілька стадій, не завжди визначаючи хронологічні межі кожної. У вітчизняній науці прийнято розрізняти похилий вік, старечий вік і вік довгожителів. Особливої уваги в нашій державі нині потребують люди похилого віку, чиє дитинство припало на відновлення країни після Другої світової війни, молодість – на час застою, зрілість – на розпад СРСР і економічне зубожіння, пізня зрілість – на час неоголошеної війни із сусідньою державою. Їм довелося відчувати вплив кризових явищ у суспільстві, зміни в найближчому соціальному оточенні, у професійному статусі та збільшення кількості захворювань і всіляких негараздів. Постає необхідність покращення їхньої життєдіяльності, особливо у зв'язку із загостренням демографічної ситуації в країні – відбувається різке зростання відсотка літніх людей у суспільстві, вони утворюють досить велику спільноту, а тому зазначена проблема набуває не лише соціального, а й державного значення.

Тривалий час у вітчизняних наукових роботах, що присвячені вивченню старості, увага акцентувалася на біологічних і соціальних аспектах. Психологічні особливості осіб похилого віку досліджувалися М. Д. Александровою, Б. Г. Ананьєвим та ін. в контексті вивчення закономірностей психічного розвитку особистості; періодизацією старості займалися О. Г. Лідерс, В. Ф. Моргун, М. С. Пряжніков та ін. Психологічні механізми старіння розглядали В. В. Безруков, Т. Д. Марцинковська, В. В. Фролькіс та ін.

Наближалися до вивчення психології особистості в похилому віці Е. Еріксон, який описував кризу старості, С. Д. Максименко, котрий інтерпретував смисл життя людей цього віку, М. Л. Смутьсон, яка окреслила механізми, умови позитивного розвитку особистості, новоутворення людей літнього віку. Різні типи розвитку особистості в цьому віці виділяли Є. С. Авербух, Л. І. Анциферова, І. С. Кон та ін. Особистісним якостям літніх людей приділяли увагу О. О. Березіна, І. В. Грошев, М. В. Єрмолаєва та ін. Духовний розвиток літніх людей цікавив І. Д. Беха, Т. Р. Джонсона, Е. О. Помиткіна. Деякі питання життєвого шляху літніх осіб відображено в роботах О. І. Бондарчук, Т. М. Титаренко; до феноме-

ну життєвої незрілості в похилому віці зверталася К. О. Абульханова-Славська; специфіку сприйняття успішності в життєтворенні в пізньому геронтогенезі виявляла І. Г. Коваленко-Кобилянська. Праці Л. В. Бороздіної і Т. З. Козлової присвячено дослідженню самооцінки та Я-концепції, а Л. Є. Просандєєвої – самосприйняттю в похилому віці. Особливості змінювання ціннісних орієнтацій особистості в цьому віці вивчала Х. О. Порсева.

Окремо розглядалась проблема старіння когнітивної сфери. П. Балтес зосереджувався на механізмах інтелекту в похилому віці, Д. Векслер та У. Шайї – на чинниках його збереження, Дж. Хорн – на типах інтелекту. У сучасній вітчизняній психології ці феномени, а саме творчий потенціал особистості в пізній дорослості, стали об'єктом уваги Л. П. Міщихи.

Соціальні питання старіння та старості, зокрема, що пов'язані з адаптацією до нових умов, розглядали К. Висьневська-Рошковська, Р. С. Яцемирська та ін., з адаптацією до статусу пенсіонера – М. Я. Сонін, В. Д. Шапіро та ін. Психологічні механізми ідентифікації та стереотипізації людей похилого віку, явище «взаємовідчуження поколінь» обґрунтовувала О. В. Краснова. Питання соціально-психологічних контактів в похилому віці вивчали Л. Л. Карстенсен (емоційні взаємини в довготривалих шлюбах), Л. О. Регуш (самотність старих осіб у сім'ї), В. Д. Альперович (типологія взаємин літнього подружжя). Чинники адаптації осіб похилого віку до умов будинку-інтернату досліджували Н. Ф. Дементьева, М. Р. Мінігалієва та ін.; емоційні стани людей у таких закладах було виявлено К. Б. Поднебесною.

Однак поза увагою дослідників залишилися актуальні аспекти спілкування літніх осіб, особливо міжособистісного. Досить гостро в цьому віці постають такі проблеми, як: самотність через смерть чоловіка (дружини), близьких друзів або через зменшення кількості контактів з дітьми та онуками; виникнення бар'єрів у стосунках із представниками молодших поколінь; гіперспілкування в умовах будинку-інтернату; необхідність пристосування до чоловіка або дружини у випадку укладення нового шлюбу; нерезультативність наставницької діяльності (адже молодше покоління не завжди прислухається до старшого); наявність перешкод у налагодженні взаємодії у спільнотах для представників похилого віку (через недостатню поширеність таких спільнот у нашому суспільстві); оптимізація міжособистісного спілкування осіб похилого віку.

Таким чином, можна констатувати, що проблематика міжособистісного спілкування в похилому віці недостатньо розроблялася в контексті вікової психології; не обґрунтовано цілісної парадигми та не визначено практичних шляхів оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Мало-дослідженими залишаються питання закономірностей, структури, функцій, психологічних механізмів та чинників продуктивного міжособистісного спілкування людей похилого віку. Тож доцільність теоретичного й експериментального вивчення психологічних засад розвитку міжособистісного спілкування осіб похилого віку є беззаперечною.

Отже, соціальна та психологічна значущість проблеми, а також її недостатнє вивчення зумовили вибір теми нашого дослідження – «Психологія міжособистісного спілкування осіб похилого віку».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане згідно з плановою науково-дослідною роботою відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України на 2011–2013 рр. «Психологічні умови розвитку духовної культури педагогічного персоналу» (РК № 0111U001469). Тема дисертації затверджена вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (протокол № 2 від 28.02.2011 р.) і узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 10 від 20.12.2011 р.).

Мета дослідження полягає в теоретично-концептуальному обґрунтуванні та емпіричному вивченні структури, механізмів і закономірностей міжособистісного спілкування осіб похилого віку; у розробленні й упровадженні соціально-психологічних засобів оптимізації такого спілкування.

Об'єкт дослідження – спілкування особистості похилого віку.

Предмет дослідження – психологічні основи розвитку міжособистісного спілкування осіб похилого віку.

В основу дослідження покладено **припущення** про те, що міжособистісне спілкування осіб похилого віку є важливим елементом комунікативної підсистеми психіки особистості в цьому віці, а також значущим чинником вирішення життєво важливих для неї завдань, а саме – коригування смислу життя та регулювання власних емоційних станів і переживань; таке спілкування виявляється у формуванні емоційних взаємин особи похилого віку з окремими суб'єктами, котрі її оточують, і передбачає емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання, певний спосіб взаємодії; його структура визначається єдністю емоційних, пізнавальних і поведінкових компонентів та зумовлює механізми й функціональне призначення міжособистісного спілкування; чинники такого спілкування в похилому віці можуть бути зовнішніми щодо літньої особи як суб'єкта міжособистісного спілкування і внутрішніми, які зумовлені її індивідними та індивідуальними ознаками.

Психологічна основа оптимального міжособистісного спілкування осіб похилого віку забезпечується: по-перше, формуванням уявлення у тих, хто взаємодіє з людиною похилого віку, про психологічні особливості цього вікового етапу, а також про об'єктивні і суб'єктивні чинники їхнього міжособистісного спілкування; по-друге, оволодінням теоретичними знаннями про особливості міжособистісного спілкування й розвитком у літніх людей умінь і навичок застосування отриманих знань у процесі міжособистісного спілкування, що забезпечить вплив на комунікативні, когнітивні й регулятивні компоненти психіки осіб цього віку.

Поставлена мета та висунуті припущення зумовлюють необхідність вирішення таких **завдань дослідження**:

1. Визначити теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми міжособистісного спілкування та його структурно-функціональних характеристик у психології.

2. Здійснити психологічний аналіз особливостей похилого віку, специфіки розвитку особистості в цьому віці, визначити сутність та психологічні особливості міжособистісного спілкування літніх людей.

3. Обґрунтувати концептуальну парадигму та розробити модель розвитку міжособистісного спілкування осіб похилого віку.

4. Підібрати й апробувати психодіагностичні методики вивчення підсистем психіки особистості та міжособистісного спілкування осіб похилого віку, обґрунтувати критерії, визначити показники та рівні прояву досліджуваних феноменів.

5. Проаналізувати особливості розвитку підсистем психіки особистості похилого віку.

6. Емпірично дослідити специфіку структурних складових, механізмів та функцій міжособистісного спілкування осіб похилого віку, особливості їхнього коригування смислу життя та регулювання емоційних станів.

7. Здійснити порівняльний аналіз міжособистісного спілкування літніх осіб з різною здатністю коригувати смисл життя й регулювати власні емоційні стани та визначити закономірності та вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на досліджуваний феномен.

8. Обґрунтувати, розробити і впровадити психологічну програму оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку, а також проаналізувати динаміку ефективності цього спілкування та осмисленості літніми людьми своїх емоційних станів і власного життя загалом.

Для розв'язання поставлених завдань був використаний комплекс **методів**, адекватних об'єкту і предмету дослідження. *Теоретичні методи*: аналіз наукових філософських, психологічних, соціологічних, геронтологічних, педагогічних джерел із проблеми дослідження; систематизація та зіставлення різних поглядів на неї; узагальнення теоретичних підходів до проблеми міжособистісного спілкування в похилому віці. *Емпіричні методи*: спостереження, опитування, анкетування, бесіда, інтерв'ювання, аналіз продуктів діяльності, експеримент. *Математичні методи*: методи перевірки нормальності розподілу (формули М.О. Плохинського та Є.І. Пустильніка), статистичні методи обробки даних (факторний аналіз, t-критерій Стьюдента, T-критерій Уїлкоксона) та якісної інтерпретації результатів дослідження. Окремі розрахунки здійснювались у програмі Exell, інші – за допомогою програми SPSS.

На різних етапах дослідження застосовувався комплекс формалізованих і неформалізованих *діагностичних методик*, зокрема структуроване інтерв'ю, методика особистісного диференціалу (в адапт. В. Б. Шапарь), тест смисловитих орієнтацій (СЖО) (авт. Д. О. Леонт'єв, адапт. М. В. Єрмолаєвої), методика дослідження самоставлення (МІС) (авт. С. Р. Пантілеєв, адапт. М. В. Єрмолаєвої), методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки (авт. К. Томас, адапт. Н. В. Гришиної), методика вияву комунікативних і організаторських схильностей (КОС-2) (авт. В. В. Синявський і Б. О. Федоришин, адапт. О. Г. Коваленко), методика визначення потреби у спілкуванні (авт. Ю. М. Орлов, В. І. Шкуркін, Л. П. Орлова, адапт. О. Г. Коваленко), методика вияву суб'єктивного відчуття самотності (авт.

Д. Рассел, М. Фергюсон, адапт. О. В. Краснової), методика діагностики рівня емпатійних здібностей (авт. В. В. Бойко, адапт. О. Г. Коваленко), методика суб'єктивної оцінки міжособистісних стосунків (СОМО) (авт. С. В. Духновський), методика «Тривожність і Депресія» (авт. Ю. Л. Ханін). Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечується дотриманням вихідних науково-методологічних принципів, використанням стандартизованих методик, емпіричною перевіркою аналітичних висновків, відповідністю методів дослідження його меті і завданням.

Експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалося впродовж 2010-2015 рр. на базі Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг) Полтавської області та м. Києва. Загальна вибірка склала 2027 осіб похилого віку.

Наукова новизна та теоретична значущість отриманих результатів полягають у тому, що:

– *уперше* здійснено теоретичний і структурно-функціональний аналіз психологічних особливостей та змісту міжособистісного спілкування літніх людей; узагальнено і систематизовано наукові положення вітчизняних і зарубіжних учених щодо розвитку міжособистісного спілкування осіб похилого віку; обґрунтовано концептуальну парадигму та особистісно-комунікативний підхід до міжособистісного спілкування людей цього віку; визначено сутність поняття «міжособистісне спілкування осіб похилого віку» та принципи його розуміння (урахування варіативності, забезпечення свободи волевиявлення особистості у процесі дослідження міжособистісного спілкування), його структуру (емоційна, пізнавальна і поведінкова складові), функції (інформаційно-комунікативна, регуляційно-комунікативна, афективно-комунікативна), механізми (емпатія, симпатія, рефлексія, взаєморозуміння, децентрація, ідентифікація, конструктивність взаємодії), чинники (зовнішні і внутрішні); розроблено модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку; обґрунтовано критерії (емпатійність у процесі спілкування, атрактивність у міжособистісних контактах, комунікативна рефлексія, взаєморозуміння в контактах, співробітництво в міжособистісних взаємодіях), визначено рівні (високий, вищий від середнього, нижчий від середнього, низький), показники міжособистісного спілкування у пізньому віці; доведено взаємозв'язок між підсистемами психіки особистості (когнітивною, комунікативною, регулятивною) і структурними складовими міжособистісного спілкування літніх людей; виявлено динаміку міжособистісного спілкування осіб похилого віку залежно від їхньої здатності коригувати смисл життя та регулювати власні емоційні стани і переживання; емпірично констатовано специфіку впливу соціально-психологічних чинників (віку, статі, задоволеності здоров'ям, умов та місця проживання тощо) на конструктивність міжособистісного спілкування у літньому віці; на підставі систематизованих концептуальних положень та емпіричних даних визначено закономірності міжособистісного спілкування осіб похилого віку; обґрунтовано, апробовано та доведено ефективність психологічної програми оптимізації і розвитку міжособистісного спілкування літніх людей;

– *поглиблено та уточнено* поняття міжособистісного спілкування у похилому віці, його значення в розвитку особистості цього віку; змістову наповненість складових міжособистісного спілкування літніх людей; положення вікової психології щодо розвитку особистості в похилому віці; уявлення про систему психіки особистості в цьому віці;

– *подальшого розвитку набули*: погляди щодо методології дослідження особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку та психологічні знання про загальні його закономірності; методи психодіагностики особливостей розвитку міжособистісного спілкування осіб похилого віку; знання про шляхи його вдосконалення в цьому віці.

Практична значущість отриманих результатів полягає в тому, що підібраний, стандартизований та апробований автором комплекс психодіагностичних методик і авторська розвивально-корекційна програма можуть бути використані психологами в системі роботи з літніми людьми. Отримані теоретичні та емпіричні результати дослідження будуть корисними викладачам вищих навчальних закладів у створенні навчальних курсів з вікової, диференціальної психології, геронтопсихології, практикуму з психології спілкування. Розроблені авторські програми навчальної дисципліни «Геронтопсихологія» та курсу лекцій «Психологія пізньої дорослості» призначені для підготовки студентів психологічних спеціальностей та підвищення компетентності соціальних робітників. Укладені дисертантом психологічні рекомендації для психологів, соціальних і медичних працівників, реабілітологів, членів родини літніх людей та для них самих сприятимуть удосконаленню міжособистісного спілкування осіб похилого віку.

Особистий внесок здобувача у навчальний посібник, написаний у співавторстві з Т. М. Дзюбою, полягає в обґрунтуванні особливостей розвитку особистості пізнього віку та в характеристиці криз цього віку (40%).

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідались і отримали схвалення на 27 міжнародних наукових й науково-практичних конференціях, семінарах, форумах: Полтава (2010), Кіровоград (2011), Миргород (2011), Чернівці (2011), Хмельницький (2011), Київ (2011), Тамбов, Росія (2012), Одеса (2012), Київ (2012), Харків (2012), Київ (2013, 2014), Одеса (2013), Львів (2014), Тольятті, Росія (2014), Київ (2014), North Charleston, CS, USA (2014), Варшава, Польща (2014), Белово, Росія (2015), Полтава (2015), Кам'янець-Подільський (2015), Будапешт, Угорщина (2015); на 10 всеукраїнських наукових й науково-практичних конференціях, семінарах, форумах: Кременчук (2012), Полтава (2012, 2013, 2014), Полтава (2013), Полтава (2014), Київ (2014), Полтава (2015); на регіональній науково-практичній конференції – Київ (2011) і круглому столі – Полтава (2014); на засіданнях відділу професіології та психолого-педагогічної діагностики Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України; на наукових семінарах кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка; в обговореннях у соціальних мережах (зокрема, у межах спеціально створеної у мережі facebook загально-

доступної групи «Вік обраних / age of selected», режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/1622322188006427/>).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* в організацію процесу обслуговування відвідувачів територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг) Полтавського, Ленінського, Хорольського районів Полтавської області, Голосіївського району міста Києва (акт директора територіального центру Полтавського району № 01-715 від 13.11.14, акт начальника управління праці та соціального захисту населення виконкому Ленінської районної у м. Полтаві ради № 55/4 від 16.04.14, акт директора територіального центру Хорольського району № 01-02/355 від 12.10.15, акт директора територіального центру Голосіївського району м. Києва № 794/1 від 8.10.15), в освітній процес Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 94-н від 14.05.15), Херсонського державного університету (довідка № 01-24/2771 від 4.11.14), Мукачівського державного університету (довідка № 544 від 13.03.14), Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 1164/01-55/28 від 03.04.15), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 368-33/03 від 20.03.15), Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 1/828 від 16.11.15).

Публікації. Результати дисертації викладено у 60 наукових працях: 1 монографії, 1 навчальному посібнику, 23 наукових статтях у вітчизняних фахових виданнях, 6 наукових статтях у зарубіжних фахових виданнях, 14 наукових статтях в інших виданнях, 13 матеріалах наукових конференцій та 2 навчальних програмах.

Кандидатську дисертацію за темою «Розвиток емпатії та атракції майбутнього педагога як умов професійного спілкування» було захищено у 2004 році за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Положення та висновки кандидатської дисертації у докторській дисертації не використовувались.

Структура та обсяг дисертації. Наукова робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (493 найменування, з них 59 – іноземними мовами), 7 додатків на 57 сторінках. Основний зміст дисертації викладений на 394 сторінках комп'ютерного набору, містить 18 таблиць та 35 рисунків на 46 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 508 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, сформульовано його мету, завдання, припущення, визначено його об'єкт, предмет, методи, розкрито наукову новизну та практичну значущість роботи, подано відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження; наведено дані про публікації і структуру роботи.

Перший розділ – *«Теоретико-методологічні основи дослідження міжособистісного спілкування»* – присвячено висвітленню філософсько-психологічних поглядів зарубіжних та вітчизняних учених стосовно спілкування взагалі

та міжособистісного спілкування зокрема; з'ясуванню сучасних підходів до феномену міжособистісного спілкування, до структурно-функціонального аналізу міжособистісного спілкування як складного соціально-психологічного явища.

Історичний екскурс сприяв визначенню основних підходів учених до вивчення проблеми міжособистісного спілкування. Так, давні філософи (Арістотель, Конфуцій, Платон, Сократ та ін.), розглядаючи особливості спілкування людей, досліджували переважно його зв'язок із релігією; зосереджуючись на якостях особистості, що забезпечують позитивне розгортання процесу спілкування, особливу увагу приділяли феномену дружби.

Мислителів Відродження, Просвітництва, Нового Часу цікавила роль неусвідомлених аспектів у спілкуванні (таких, як інстинкти, імпульси), а також психологічних способів впливу в ньому (У. Мак-Дугалл, Б. Спіноза, Г. Тард та ін.). Серед позитивних особливостей спілкування, зокрема міжособистісного, вони вивчали симпатію і співпереживання, наголошуючи на їхньому значенні в розитковій повноцінності спілкування; аналізували якості людини, що виявляються в ньому (П. Гольбах, І. Кант, М. Монтень, Ф. Ніцше, Ж.-Ж. Руссо). Філософи, психологи, педагоги кінця XIX – початку XX століття (Г. Лебон, О. А. Потєбня та ін.) хоч і рідко зверталися до міжособистісного спілкування, усе ж таки його трактували як певний зв'язок, що відображає двобічний обмін між людьми.

Подальшого обґрунтування проблема міжособистісного спілкування зазнає у психологічних теоріях XX століття. Їхні представники переважно зосереджувалися на окремих його аспектах, розглядали спілкування як важливий чинник життєдіяльності особистості. Так, біхевіористи акцентували увагу на взаємовигідному обміні підкріпленнями у спілкуванні (А. Бандура, Дж. Хоманс та ін.); послідовники психоаналізу наголошували на ролі у спілкуванні неусвідомлених компонентів, на його значенні на різних етапах життя (Е. Еріксон, У. К. Шутц та ін.); прихильники когнітивної психології аналізували інформаційну і процесуальну сторони спілкування (Дж. С. Брунер, Ф. Хайдер та ін.); прибічники символічного інтеракціонізму вважали, що у процесі комунікації формуються стосунки різних осіб, їхнє спільне розуміння світу, відбувається само- та взаємопізнання (І. Гоффман, Дж. Г. Мід, А. Сміт та ін.); захисники ідей гуманістичної психології надавали особливого значення емпатійному розумінню у процесі міжособистісного спілкування, підкреслювали, що в ньому задовольняються важливі соціальні потреби людини (А. Г. Маслоу, К. Р. Роджерс). У межах конструктивізму та конструкціонізму вчені розглядали спілкування (міжособистісне у т.ч.) як засіб створення і підтримання соціальної, суб'єктивної реальності (К. Дж. Герген, С. Московічі, Р. Харре та ін.). На думку екзистенціалістів, спілкування є рушійним чинником активності; воно важливе у формуванні людської свідомості, дозволяє подолати самотність (М. М. Бахтін, М. О. Бердяєв, К. Ясперс та ін.). У межах теорії діяльності міжособистісне спілкування, взаємини пов'язували саме з діяльністю (Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов). У процесі комунікативної діяльності, з точки зору представників цієї теорії, формується особистість.

Аналіз наукових джерел дозволив установити, що психологи другої половини минулого – початку нинішнього століття аналізували спілкування у

зв'язку з формуванням стосунків; його розглядали як активність, взаємодію і взаємовплив, контакт, пізнання, діяльність, взаємини, обмін, потребу та умову життя людини, мовний спосіб задоволення потреб, цінність, механізм розвитку стосунків тощо. Спілкування вважали основним способом існування людини, чинником її становлення як особистості і як суб'єкта.

У сучасній психології окремим видом спілкування, який протиставляють функціонально-рольовому, вважають міжособистісне. Це – *вищий рівень людського спілкування*: воно має емоційний характер і зорієнтоване на особистість, є діалогічним; передбачає безпосередню взаємодію людей; тісно пов'язане з іншими видами спілкування (І. Д. Бех, О. О. Бодальов, А. Б. Коваленко, В. В. Москаленко, Н. Чарнес та ін.). У його процесі формуються та реалізуються міжособистісні стосунки (В. М. Куніцина, В. М. М'ясищев, Б. Д. Паригін та ін.). Науковці обґрунтовують зв'язок міжособистісного спілкування з ідеологією, культурою, освітнім процесом (Л. К. Велитченко, Т. Д. Щербан та ін.); розглядають його в контексті соціальних здібностей (О. І. Власова); вивчають роль у спілкуванні такого феномену, як біль (Ш. Фучс-Лейсель та ін.); характеризують його специфіку в умовах конфлікту (Л. М. Карамушка); наголошують на ролі міжособистісного спілкування в інтелектуальній діяльності та функціонуванні пізнавальних процесів особистості (В. А. Барабанщиков, В. А. Кольцова та ін.); приділяють увагу таким ознакам і особливостям міжособистісного спілкування, як довіра, прощення, комунікативне передчуття тощо (Т. П. Скрипкіна, В. С. Фреймут та ін.).

Міжособистісне спілкування має різні компоненти, зокрема пізнавальні, поведінкові, емоційні. Науковці наголошують на ролі в ньому саме емоційного компонента (В. М. М'ясищев та ін.). Таке спілкування здійснюється за допомогою вербальних і невербальних засобів, при чому останні є більш важливими (В. О. Лабунська, Н. Хайго). Серед *механізмів міжособистісного спілкування* виокремлюють ідентифікацію, емпатію, рефлексію (Г. М. Андрєєва, В. В. Бойко, Л. П. Журавльова, С. Д. Максименко, О. П. Саннікова та ін.), децентрацію (О. О. Бодальов), атракцію (В. А. Семиченко, О. Я. Чебикін), взаєморозуміння, координацію, погодження (В. А. Кручек) тощо.

Питання щодо *функціональних особливостей міжособистісного спілкування* деякі науковці розглядають системно, тоді як інші зосереджують увагу лише на його призначенні. Це спілкування має інформаційне, емоційне, спонукальне призначення, є потребою людини та дозволяє їй самореалізовуватися, самовиражатися (Б. Д. Паригін); виконує інструментальну, синдикативну та трансляційну функції (А. А. Брудний, В. В. Москаленко, Є. В. Руденський); дозволяє людям регулювати взаємодію та пізнавати один одного (А. Б. Добрович); є засобом соціалізації особистості (В. Т. Циба) тощо.

Особливості міжособистісного спілкування також досліджують в аспекті міжпоколінного спілкування, аналізують гендерні та статеві відмінності в ньому (А. А. Чекаліна), приділяють увагу його стилям та стратегіям (В. А. Горяніна, Л. Е. Орбан-Лембрик та ін.). *Успішність такого спілкування* зумовлюється сукупністю різноманітних технічних умов, психофізіологічних, соціально-

культурних особливостей партнерів, їхніх індивідуально-психологічних якостей, умінь і навичок (С. А. Вестмайєр, Т. М. Еммерс-Соммер, Р. В. Павелків та ін.).

Отже, аналіз теоретико-методологічних основ дослідження міжособистісного спілкування дав підстави стверджувати про його складність та неоднозначність висновків учених. Науковці зосереджують увагу на різних аспектах такого спілкування, не завжди розглядаючи його системно. Недостатньо вивчена специфіка міжособистісного спілкування на окремих вікових етапах, зокрема, у пізній період життя, у похилому віці.

У другому розділі – *«Психологічні засади міжособистісного спілкування осіб похилого віку»* – окреслено психологічні особливості осіб похилого віку; обґрунтовано специфіку розвитку особистості на цьому етапі життя, у тому числі смислу життя людини в похилому віці, її самоставлення, особистісних властивостей; схарактеризовано умови повноцінного життя; проаналізовано психологічну сутність міжособистісного спілкування осіб похилого віку.

Похилий вік науковцями трактується як окремий етап у такому періоді життя людини, як старість, початок якого пов'язаний із кризою (Т. Д. Марцинковська, В. В. Фролькіс та ін.). Психічний розвиток підпорядковується певним закономірностям (серед них особливе значення має нерівномірність та гетерохронність) і керується низкою механізмів (зокрема, компенсацією, уникненням, відчуженням, агресією, самостійним самопроекуванням тощо). У похилому віці відбуваються зміни в соціальній ситуації розвитку особистості, у системі її стосунків з навколишнім середовищем (Л. І. Анциферова, О. І. Бондарчук, М. С. Пряжніков та ін.). *Провідну діяльність осіб похилого віку* пов'язують зі спілкуванням, наставництвом (В. Ф. Моргун), зі збереженням особистості (М. В. Єрмолаєва), із прийняттям власного життєвого шляху (О. Г. Лідерс), саморозвитком (М. Л. Смульсон), позитивним розвитком у подальшому житті тощо. *Особистісні новоутворення цього віку* науковці вбачають в аналізі минулого життя, у формуванні оновленої ментальної моделі світу, у чинниках, які зумовлюють гармонійний розвиток на сучасному етапі.

Ураховуючи те, що психіка особистості є складним утворенням, в аналізі її структури ми використовували оптимальну, на нашу думку, концепцію Б. Ф. Ломова, котрий довів багаторівневість та ієрархічну побудову системи психічних явищ і виділив у ній три нерозривно пов'язані підсистеми: когнітивну, регулятивну й комунікативну. Ці підсистеми по-різному функціонують у похилому віці.

У літньому віці актуалізуються проблеми *самовизначення, пошуку смислу власного життя*. Смысл життя розглядають як мету життя, усвідомлений і узагальнений принцип життя, життєву задачу, потребу особистості, учинок, спрямованість життя. Конкретизують зміст цього феномену у смисложиттєвих орієнтаціях. Смысл життя є важливою детермінантою особистісного розвитку в похилому віці (І. Д. Бех, Б. М. Ємалетдінов, О. В. Краснова, М. Л. Смульсон та ін.). Із ним пов'язані проблеми затребуваності людини як її значущості для інших осіб; життєвої активності, яка забезпечує самореалізацію особистості; соціальної активності; благополуччя, задоволеності літньої людини життям тощо. У цьому віці змінюються особливості самоставлення як стійкої системи емоційно-цінніс-

ного ставлення особистості, спрямованого на себе (О. В. Куришева, Л. Є. Промандеєва та ін.); зазнає перетворень Я-концепція та самооцінка, зниження якої зазвичай компенсується (Л. В. Бороздіна, Г. М. Москалець, М. В. Савчин та ін.).

Висвітлюючи *особистісні характеристики похилого віку*, окремі науковці (П. Коста та ін.) висловлюють думку про стабільність рис у цей час, однак інші (наприклад, Е. Еріксон) наголошують на якісній відмінності рис особистості на різних стадіях старіння. Поширеною є думка про загострення в похилому віці деяких рис (В. Д. Альперович, І. В. Грошев та ін.). Особи цього віку мають позитивне ставлення до себе (О. В. Краснова), можуть ставати егоцентричними; їм інколи властивий інфантилізм, менша категоричність; у них може послаблюватися почуття самоконтролю, з'являється велика балакучість, обережність, скутість у поведінці, знижується цілеспрямованість тощо. В емоційній сфері літньої людини відбуваються специфічні зміни, пов'язані з нестійкістю цієї сфери, вразливістю; легко виникають негативні емоційні явища; таким особам частіше властива тривожність, депресивність (О. О. Березіна, М. В. Єрмолаєва та ін.).

Аналіз сучасних вітчизняних і зарубіжних досліджень особливостей психічного розвитку особистості в похилому віці дозволив зробити висновки про те, що цей розвиток характеризується не лише руйнівними, але й конструктивними процесами. Активізувати останні можна за рахунок спеціальної організації життєдіяльності людини, зокрема, зважаючи на соціально-психологічні умови повноцінного, плідного життя. Серед них виокремлюють прагнення до саморозвитку, а також змістовний і творчий характер життя; позитивну антиципацію майбутнього; продуктивну установку оцінювати власне життя за критерієм успіхів, щасливих моментів; стійку ідентичність; продовження професійної діяльності; наявність дружніх зв'язків тощо (І. Д. Бех, Дж. Манчіні, В. Рудман та ін.). Важливе значення серед цих умов має міжособистісне спілкування.

Міжособистісне спілкування осіб похилого віку є процесом їхнього безпосереднього спілкування, у результаті якого формуються, змінюються міжособистісні стосунки. Науковці відзначають, що воно по-різному впливає на темпи старіння літньої особи, стан її здоров'я, якість життя й пошук його смислу, зумовлює емоційні стани людини похилого віку; від нього залежить результативність її діяльності, морально-духовне зростання (А. Бандура, О. В. Хухлаєва). Це перший вид діяльності, яким людина оволодіває в онтогенезі і який дозволяє успішно реалізовувати інші види діяльності (О. В. Краснова), а також засіб, за допомогою якого старіння стає саме соціальним процесом. Важливим компонентом міжособистісного спілкування осіб похилого віку є емоційний (О. О. Бодальов). Таке спілкування здійснюється в родині, у колі друзів та знайомих, у різних спільнотах; може відбуватися за допомогою електронних засобів зв'язку (наприклад, Skype). Воно має низку засобів та механізмів, зумовлюється різноманітними чинниками. Проте, слід відзначити, що механізми міжособистісного спілкування осіб похилого віку та його чинники вивчені ще недостатньо.

У старості загалом і в похилому віці зокрема актуалізуються проблеми, пов'язані із *самотністю* (В. Т. Грубляк, М. Керміс та ін.). Виникнення цього почуття зумовлюється переважно особистісними властивостями літньої людини,

різноманітними психологічними та соціальними якостями. Ефективність життєдіяльності особистості похилого віку залежить від її комунікативних і організаторських здібностей, від толерантності, потреб у приналежності та спілкуванні тощо. У безпосередній взаємодії з такими людьми необхідно враховувати зміни в їхніх соціальних, психологічних та інших особливостях, у стані здоров'я.

Зважаючи на встановлені науковцями психологічні ознаки похилого віку як періоду старості, на результати досліджень специфіки розвитку особистості в цьому віці й психологічної сутності міжособистісного спілкування літніх людей, можна стверджувати, що міжособистісне спілкування осіб похилого віку є своєрідним інтегративним психологічним утворенням. Однак зміст його висвітлено не повною мірою, недостатньо обґрунтовано зв'язок такого спілкування з іншими компонентами психічної діяльності в похилому віці. Тому доцільно детальніше проаналізувати методологічні засади міжособистісного спілкування осіб похилого віку і побудувати модель такого спілкування, визначивши його компоненти, функції, механізми, чинники.

У третьому розділі – *«Концептуальна парадигма вивчення розвитку міжособистісного спілкування осіб похилого віку»* – обґрунтовано особистісно-комунікативний підхід як провідний у виробленні концептуальних уявлень про літню особистість та процес її міжособистісного спілкування, сформульовано основні положення цього підходу, розроблено модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку та схарактеризовано її складники.

Аналіз провідних методологічних підходів – системного (Б. Ф. Ломов), особистісного (І. Д. Бех), теорії міжособистісного спілкування (В. М. Мясичев, О. О. Бодальов, В. М. Куніцина) і теорії діяльності людей похилого віку (Р. Хавіхарст, Дж. Маддокс) – дозволив розробити основні концептуальні положення та принципи *особистісно-комунікативного підходу* й обґрунтувати доцільність його використання як основного в дослідженні міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Згідно з цим підходом, особистість розглядаємо як суб'єкта міжособистісного спілкування та свідомої діяльності, котрий становить динамічну єдність, систему різних взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей (когнітивних, комунікативних, регулятивних). Така система є динамічною і водночас стійкою, що дозволяє їй саморегулюватися й самовдосконалюватися. Розвиток особистості в похилому віці як системи зумовлюється її минулим, але спрямований у майбутнє, тому можна стверджувати, що психологічні особливості літньої людини є наслідком її попереднього існування. Значущим чинником, який зумовлює весь процес розвитку особистості в похилому віці, є міжособистісне спілкування, у результаті якого формуються емоційні стосунки людини з людиною. Важливими *вихідними положеннями з'ясування особливостей такого спілкування* є принципи врахування варіативності та забезпечення свободи волевиявлення особистості у процесі дослідження міжособистісного спілкування. Згідно з *першим принципом*, у період старіння зростає відмінність індивідів, адже показники стану тих чи інших функцій, процесів чи властивостей в різних групах людей похилого віку можуть суттєво відрізнятися. Тому вікова норма

має визначатися в межах зростаючого діапазону коливань основних величин (Б. Г. Ананьєв). Варіативність психічних явищ у цьому віці зумовлена різноманітними чинниками, котрі впливали на особистість впродовж її життя. Згідно з *другим принципом*, дослідження має здійснюватися виключно за згодою людини похилого віку, у неї є право вирішувати можливість участі в різних заходах (діагностичних, розвивально-корекційних).

Обґрунтовуючи специфіку міжособистісного спілкування осіб похилого віку, ми враховували його зв'язок з іншими важливими проявами психіки літньої людини, які аналізували, спираючись на концепцію Б. Ф. Ломова. Тож, систему психіки особистості розглядаємо як єдність трьох основних підсистем – когнітивної, регулятивної й комунікативної. У першій підсистемі в похилому віці важливим є коригування смислу життя, у другій підсистемі – регулювання емоційних станів і переживань, у третій – міжособистісне спілкування. Останнє є визначальним у розвитку окремих психічних процесів і властивостей особистості в похилому віці: адже саме таке спілкування дозволяє літнім особам коригувати смисл життя та регулювати власні емоційні стани й переживання.

Міжособистісне спілкування осіб похилого віку трактуємо як процес формування емоційних взаємин особистості похилого віку з окремими суб'єктами, котрі її оточують, що передбачає емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання, певний спосіб поведінки один з одним. Таке спілкування є суб'єкт-суб'єктним структурним утворенням, що має *емоційну, пізнавальну й поведінкову складові*. Емоційна складова міжособистісного спілкування осіб похилого віку виявляється в різноманітних якостях, властивостях людини, зокрема у її емпатійності, здатності викликати до себе симпатію та подобатися іншим особам (атрактивність), прагненні не бути самотньою, гнучкості в спілкуванні, наявності емоційного досвіду спілкування, установці на партнера в безпосередньому спілкуванні тощо. Саме ця складова є провідною в міжособистісному спілкуванні осіб похилого віку. Пізнавальна складова їхнього міжособистісного спілкування включає орієнтованість у засобах комунікації; здатність правильно інтерпретувати комунікативну ситуацію; особистісні якості, що впливають на процес міжособистісного спілкування тощо. Проявами цієї складової також є рефлексивність, децентрованість, здатність до розуміння. Поведінкова складова міжособистісного спілкування осіб похилого віку містить сукупність умінь ефективно використовувати засоби спілкування, спостерігати за собою та співрозмовником, знаходити оптимальні способи для вияву власних почуттів, адекватно відображати почуття партнера, володіти прийомами зворотного зв'язку тощо. Ця складова втілюється у поведінковій ідентичності, здатності до конструктивних контактів.

Аналіз структури міжособистісного спілкування осіб похилого віку дозволив обґрунтувати роль та функції такого спілкування. Призначення *міжособистісного спілкування осіб похилого віку* реалізується в таких *функціях*, як інформаційно-комунікативна (формулювання, передача й прийняття літніми людьми певної інформації, адекватне сприйняття й розуміння смислу повідомлення), афективно-комунікативна (регулювання емоційних станів, що сприяє людині у

зменшенні емоційної напруженості й отриманні емоційної розрядки), регуляційно-комунікативна (регулювання власної поведінки і поведінки партнера по спілкуванню). Міжособистісне спілкування дозволяє людині похилого віку коригувати та оновлювати смисл життя, регулювати власні емоційні стани й переживання і спричинює розвиток її міжособистісних стосунків (тобто виконує корекційну, регулятивну і розвивальну функції).

Ефективне функціонування вищезгаданої структури міжособистісного спілкування осіб похилого віку зумовлюється низкою механізмів і чинників. У контексті емоційного, провідного, компонента *міжособистісного спілкування в похилому віці* його механізмами є емпатія (здатність людини до відображення світу переживань іншої людини і до трансформації їх у власні переживання) й симпатія (стійке емоційно позитивне ставлення до інших людей, що виявляється у прагненні допомогти партнерові, у доброзичливості, турботі про його самопочуття тощо). Механізмами міжособистісного спілкування осіб похилого віку в контексті його пізнавального компонента є рефлексія (усвідомлення літньою людиною того, як її сприймає партнер по спілкуванню), взаєморозуміння (здатність особи похилого віку адекватно розшифровувати отримане від іншої людини повідомлення) і децентрація (здатність літньої особи сприймати точку зору іншої людини, відійшовши від власної позиції). У контексті поведінкового компонента міжособистісного спілкування в похилому віці його механізмами є ідентифікація (спосіб розуміння партнера по спілкуванню через уподібнення йому) та конструктивність взаємодії як схильність до співробітництва, компромісу, згоди.

Серед чинників *міжособистісного спілкування осіб похилого віку* розрізняють зовнішні і внутрішні. Перші є рисами навколишнього простору – природного середовища (природні умови, які оточують людину), антропогенного середовища (змінене людьми природне середовище), соціального середовища (сукупність соціальних умов життя людини – соціально-психологічних, культурних, соціально-економічних, інформаційних, етнічних, духовних тощо). Зовнішні чинники впливають загалом на ситуацію спілкування, що зумовлює його характер і ефективність. Ситуація спілкування може бути спокійною або напруженою, конфліктною. Внутрішні чинники міжособистісного спілкування осіб похилого віку є певними суб'єктивними умовами такого спілкування, що виявляються в біологічних, соціальних і психологічних властивостях його суб'єктів. Біологічні властивості пов'язані з расовою приналежністю, статтю, будовою тіла, станом здоров'я, властивостями нервової системи, численними індивідуальними рисами морфологічного характеру тощо; соціальні особливості пов'язані з соціальним статусом літньої людини, професійною зайнятістю, соціальною активністю, умовами проживання, наявністю хобі та важливих умінь і навичок тощо; психологічні особливості залежать від стану психіки людини, а конкретно – від функціонування трьох її підсистем – когнітивної, регулятивної і комунікативної.

Узагальнення результатів психологічних досліджень особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку, опора на концептуальні положення особистісно-комунікативного підходу до вивчення цих особливостей, розгляд системи психічних явищ в осіб похилого віку як суб'єктів

міжособистісного спілкування й аналіз структури, функцій, механізмів, чинників досліджуваного феномену дали підстави для розробки моделі міжособистісного спілкування осіб похилого віку.

Особистість похилого віку як суб'єкт міжособистісного спілкування з власними когнітивними, регулятивними й комунікативними особливостями включається у взаємний процес формування емоційних стосунків з іншим суб'єктом ($S \leftrightarrow S$), який має свої особливості прояву когнітивної, регулятивної й комунікативної підсистем психіки і вік якого не обмежений. Основу розробленої моделі, що відображена на рис. 1, становить система психіки осіб похилого віку, представлена як єдність трьох її підсистем – когнітивної, комунікативної й регулятивної, важливими взаємопов'язаними проявами яких є коригування смислу життя, міжособистісне спілкування й регулювання емоційних станів і переживань.

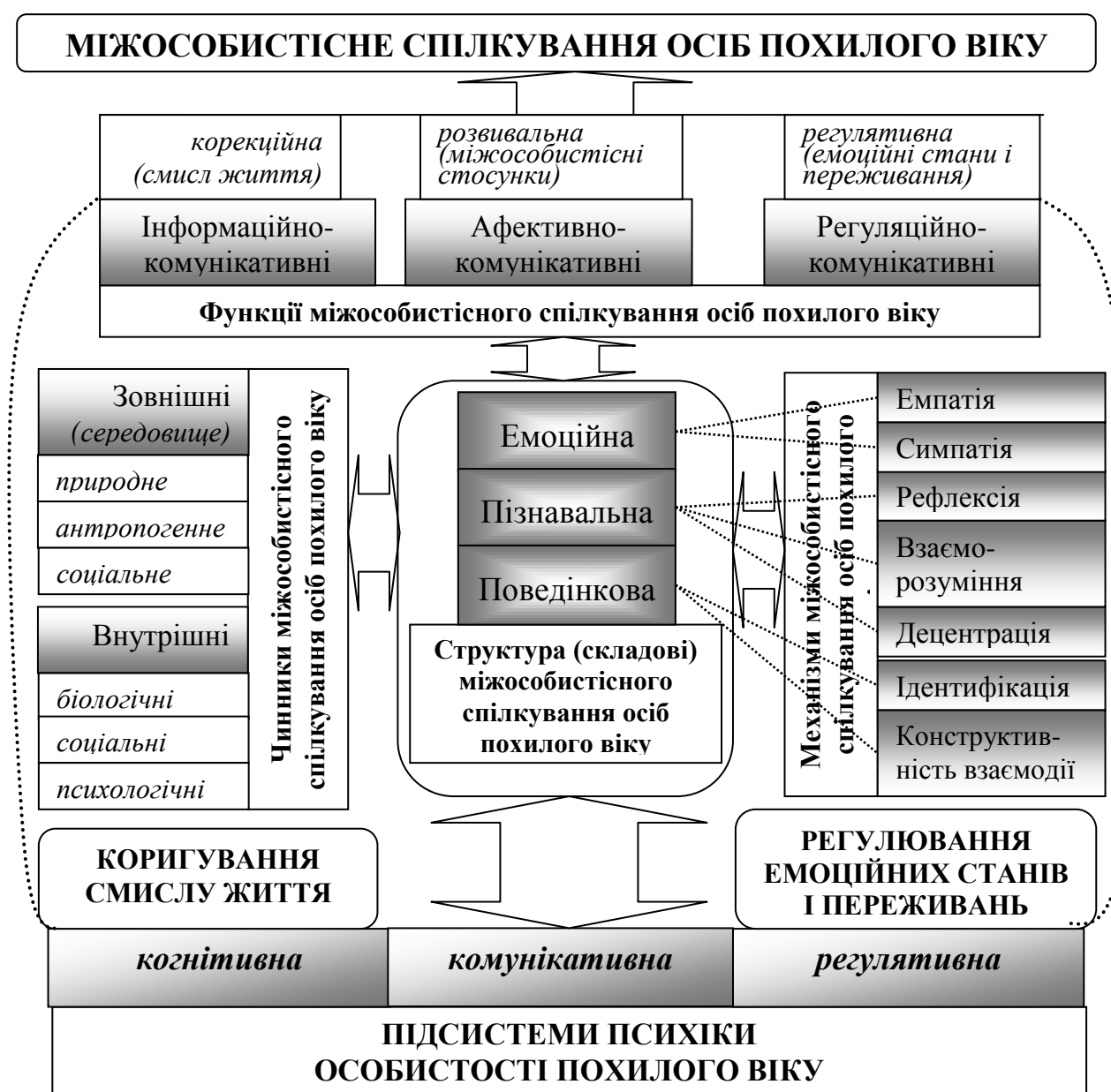

Рис 1. Модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку

Оскільки міжособистісне спілкування, як указано вище, відіграє визначальну роль у розвитку психічних процесів і властивостей особистості в похилому віці, зображення його структури, що включає три складові – емоційну, пізнавальну та поведінкову, знаходиться в центрі схеми. Емоційна складова передбачає прояв емоційно-ціннісного ставлення літньої людини до партнера по спілкуванню; пізнавальна складова – соціальне пізнання особою похилого віку її партнера; поведінкова складова – регуляцію взаємодії літньої особи з іншою людиною і має мотиваційно-вольові аспекти. Серед складових міжособистісного спілкування осіб похилого віку провідною є емоційна, яка визначається наявністю в суб'єктів цього спілкування певних почуттів, емоцій, переживань, спрямованих на партнера, котрі зближують з ним або роз'єднують. Саме в такій структурі міжособистісного спілкування осіб похилого віку виявляється багаторівневість психічних явищ.

Зважаючи на залежність ефективності функціонування цієї структури від низки механізмів і чинників, їхнє схематичне зображення теж включене в модель. Механізми міжособистісного спілкування осіб похилого віку відтворено, зважаючи на його структуру: зв'язки між окремими механізмами та компонентами структури на схемі позначені пунктиром. У контексті емоційного компонента міжособистісного спілкування в похилому віці його механізмами є емпатія та симпатія; пізнавального компонента – рефлексія, взаєморозуміння, децентрація; поведінкового компонента – ідентифікація та схильність до конструктивності взаємодії.

До моделі включено також різноманітні зовнішні умови та внутрішні особливості людини, які виступають чинниками міжособистісного спілкування осіб похилого віку. На схемі подана їх класифікація і позначено вплив на структуру. Зовнішні чинники міжособистісного спілкування осіб похилого віку пов'язані з властивостями, умовами, характеристиками навколишнього середовища і надають цим умовам ті чи інші можливості для реалізації такого спілкування. Ці чинники виявляються в оточенні: у природному, антропогенному, соціальному середовищі. Внутрішні чинники міжособистісного спілкування осіб похилого віку – це його суб'єктивні умови, що втілюються в атрибутах суб'єктів спілкування, у їхніх властивостях – біологічних, соціальних та психологічних.

Цілісна структура емоційної, пізнавальної й поведінкової складових міжособистісного спілкування осіб похилого віку зумовлює його функціональне призначення. Тому до схеми включено функції такого спілкування. На ній простежується зв'язок цих функцій із проявами когнітивної й регулятивної підсистем психіки особистості в похилому віці. Цими функціями є афективно-комунікативна, інформаційно-комунікативна й регуляційно-комунікативна. У літньому віці перша функція виявляється у формуванні й розвитку міжособистісних стосунків (розвивальна), друга функція – у коригуванні (оновленні) смислу життя, третя функція – у регулюванні власних емоційних станів і переживань.

Таким чином, визначені структура, механізми, чинники й функції міжособистісного спілкування осіб похилого віку як комунікативного компонента в системі їхньої психіки зумовлюють його зміст, процес і результат.

Отже, особистісно-комунікативний підхід і запропонована модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку дозволили проаналізувати основні умови міжособистісного спілкування й компоненти психічної діяльності особистості в похилому віці, що, у свою чергу, сприяло пізнанню найважливіших характеристик процесу такого спілкування, а також уможливило розробку та впровадження психологічних засобів удосконалення міжособистісного спілкування літніх людей.

У четвертому розділі – *«Емпіричне дослідження розвитку міжособистісного спілкування осіб похилого віку»* – представлено етапи проведення констатувального експерименту; обґрунтовано критерії, визначено рівні та показники досліджуваних феноменів, охарактеризовано методи психологічної діагностики міжособистісного спілкування осіб похилого віку; наведено результати емпіричного дослідження специфіки міжособистісного спілкування осіб похилого віку, особливостей коригування ними смислу життя та регулювання емоційних станів; встановлено зв'язок міжособистісного спілкування літніх осіб та їхньої здатності коригувати смисл життя та регулювати власні емоційні стани, виявлено закономірності й вплив соціальних і психологічних чинників на таке спілкування.

Емпіричне вивчення особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку здійснювалося у два цикли: у першому з'ясовувалася специфіка підсистем психіки особистості на різних вибірках з використанням окремих методик та анкет (1767 осіб); у другому досліджувалися особливості цих підсистем на одній вибірці за допомогою сукупності методик та інтерв'ю (208 досліджуваних). Для проведення констатувального експерименту підібрано психодіагностичний інструментарій, спрямований на вивчення міжособистісного спілкування осіб похилого віку, когнітивної й регулятивної підсистем їхньої психіки, соціальних і психологічних чинників такого спілкування. У зв'язку з відсутністю достатньої кількості достовірних і валідних методик для встановлення особливостей міжособистісного спілкування в зазначеному віці, довелося вдатися до модифікації та стандартизації окремих діагностичних методик. Психодіагностичний інструментарій першого циклу емпіричного дослідження складався із семи окремих методик та анкет, а другого циклу – із комплексу методик та інтерв'ю.

У процесі дослідження виявлено особливості різних *компонентів міжособистісного спілкування* літніх людей. Так, аналізуючи результати діагностики *емоційного компонента* такого спілкування можемо стверджувати, що більше половини (60,10%) досліджуваних рідко почувуються самотніми, що свідчить про їхню задоволеність своїми соціальними контактами, хоча третині осіб властиво протилежні почуття (31,25%). З такими даними узгоджується висновок, що майже в половини (49,52%) літніх людей достатньо можливостей спілкуватися з друзями і приятелями, проте раніше (у дорослому віці) таких можливостей було більше, засвідчують опитані (73,08%) і це підтверджує припущення про звуження кола спілкування в похилому віці (подібні результати були виявлені в дослідженнях О. В. Краснової і М. С. Пряжнікова). Літні люди менше здатні до відображення індивідуальних особливостей та позитивних

емоцій і почуттів оточуючих (занижений рівень емпатії – у 52,68% досліджуваних, низький – у 23,70%). Водночас у їхніх контактах з близькими людьми більшою мірою простежуються прояви образливості, схвильованості, зацикленості на негативних емоціях. Порівнюючи здатність осіб похилого віку до емоційного, раціонального та інтуїтивного відображення особливостей інших, можна робити висновки, що перше їм вдається краще ($t > 1,97$, при $p \leq 0,05$); тож респонденти в пізнанні оточуючих більше керуються емоціями, хоча ці емоції є переважно негативними. Активізується здатність літніх людей розуміти позитивні емоції й почуття близьких за умови зацікавленості останніми, їхніми переживаннями і проблемами та через уміння створювати спокійну атмосферу в стосунках. На думку досліджуваних, поряд з ними більше тих, кому вони подобаються (60,58%), ніж тих, хто подобається їм (54,81%), що може бути пов'язане з їхнім позитивним самостваренням і недостатньою критичністю по відношенню до себе, однак більшою критичністю у сприйнятті інших. Потреба у спілкуванні майже у двох третин (64,04%) осіб похилого віку задовольняється і лише в п'ятій частині (20,19%) його не вистачає.

Узагальнення результатів емпіричного дослідження *пізнавального компонента міжособистісного спілкування літніх людей* дозволило зробити висновки про те, що своє коло спілкування третина з них (37,98%) хотіла б змінити, і це свідчить про їхнє незадоволення ним. Побажання таких змін стосуються, по-перше, збільшення частоти спілкування з рідними, друзями, розширення кола спілкування (22,12%); по-друге, літні люди прагнуть подолати байдужість, досягти щирості, підвищити рівень культури спілкування тощо (16,83%). Поряд із цими особами, незадоволеними своїм колом спілкування, є інші, хто взагалі на це питання не відповідав (27,40%) або відзначав, що нічого не змінював би в таких контактах (27,89%), хоча спостереження вказують на те, що подібна стратегія спілкування їх не влаштовує. Досліджувані найбільше цінують в інших людях доброту (40,38%), чесність (36,06%), порядність (28,85%), ці якості вважають найкращими і в себе (відповідно – 30,77%, 17,31%, 12,02%; також працелюбність – 13,94%, відповідальність – 10,58%). В оточуючих літнім людям перш за все не подобається брехливість (33,17%), байдужість (10,58%), заздрисність (8,17%), жадібність (7,69%), знервованість (5,77%). Більшість із цих якостей є неприйнятною, хоча вони й виявляються в міжособистісному спілкуванні та визначають характер ціннісного ставлення до інших осіб.

Аналіз результатів емпіричного дослідження *поведінкового компонента міжособистісного спілкування літніх людей* показав, що вони менше схильні як до прямого суперництва, так і до спільного розв'язання проблем, яке виявлялося б у пошукові альтернативи, котра влаштовує кожного ($t > 1,97$, при $p \leq 0,05$). Частіше респонденти або пристосовуються до ситуації, а тому жертвують власними інтересами заради інших, або уникають її вирішення, обговорення непорозумінь, або йдуть на окремі поступки один одному. Майже половині осіб похилого віку притаманний середній рівень комунікативних і організаторських здібностей (відповідно 45,99% і 48,18%), і це є показником того, що вони прагнуть не лише до контактів з оточуючими, а й до організації останніх на виконання спільної діяльності (однак ці здібності можуть погіршуватися в складних соці-

альних ситуаціях). Більше ніж у половини досліджуваних (58,71%) констатовано екстравертованість, що визначає їхню соціальну активність і комунікабельність. Міжособистісні взаємини багатьох осіб цього віку є більш-менш гармонійними, мають стабільний характер (у 61,54% чоловіків і у 56,63% жінок); вони переважно тактовні, дружелюбні, щирі, добре себе почувають поряд з іншими, швидко розв'язують окремі суперечності, які можуть виникати. Водночас п'яту частину досліджуваних (22,43% чоловіків і 21,67% жінок) не влаштовують стосунки з оточуючими: вони скаржаться на неувважність близьких, їхню байдужість, невідвертість, недобррозичливість. Отже, наявність можливості спілкуватися з іншими, відсутність почуття самотності зумовлюють узгодженість взаємин літньої людини. Протилежну ж тенденцію активізують її самотнє проживання та незадоволеність життям загалом.

Виходячи з теоретичного аналізу особливостей *міжособистісного спілкування осіб похилого віку*, було визначено його *критерії*: емпатійність у процесі спілкування (О. П. Саннікова, Л. П. Журавльова), атрактивність у міжособистісних контактах (О. Я. Чебикін, В. А. Семиченко), комунікативна рефлексія (І. Д. Бех, Г. М. Андреева, Т. В. Комар), взаєморозуміння в контактах (Б. Д. Паригін, Н. Хартлі, В. А. Кручек), співробітництво в міжособистісних взаємодіях (Т. Д. Щербан, Є. Л. Доценко, В. А. Горянїна).

Узагальнивши результати дослідження особливостей *міжособистісного спілкування осіб похилого віку*, ми уніфікували показники за кожним компонентом та рівнями міжособистісного спілкування, що представлено в табл. 1.

Таблиця 1

**Кількісні показники рівнів міжособистісного спілкування
осіб похилого віку (у %)**

n=1975

Компонент	Рівень			
	низький	нижчий від серед.	вищий від серед.	високий
Емоційний	31,71	52,68	14,63	0,98
Пізнавальний	29,81	32,21	21,15	16,83
Поведінковий	8,65	55,77	24,52	11,06

За *емоційним компонентом міжособистісного спілкування*, як видно з табл. 1, 31,71% досліджуваних літніх осіб мають *низький рівень*: вони майже не здатні до відображення емоцій і почуттів інших, у них відсутні друзі та приятелі, наявне почуття самотності; у 52,68% опитуваних – *нижчий від середнього рівень* – що вказує на дестабілізовану здатність до відображення емоцій і почуттів інших, обмежені стосунки з близькими та знайомими, а також на те, що їм бракує контактів з ними, завдяки чому часто трапляється переживання самоти; у 14,63% літніх людей виявлено *вищий від середнього рівень*: вони схильні до розуміння переживань інших, рідко почуваються самотніми, знаходять можливості для налагодження приятельських стосунків (хоча таких стосунків уже менше, ніж було в молодості та у зрілому віці); лише 0,98% опитуваних мають *високий рівень*, що виявляється в розвинутій здатності до емпатії, у відсутності почуття самотності, наявності друзів і багатьох приятелів. Такі якісні

показники свідчать, що в більшості осіб похилого віку (84,39%) виникають труднощі в адекватному сприйнятті оточуючих, спостерігається ригідність у перебігу позитивних емоцій і лише в незначній частині (15,61%) переважають позитивні показники у ціннісному ставленні до інших, в умінні націлювати себе на контакти з ними. Думаємо, що це зумовлено деформованою здатністю літніх людей виявляти позитивні емоції, що значною мірою пов'язане із зосередженням на власній особі і з послабленням процесів вольової сфери.

За *пізнавальним компонентом міжособистісного спілкування* *низький рівень* виявлено у 29,81% літніх осіб: вони нездатні адекватно оцінювати себе та коло спілкування, не розуміють як їх сприймають партнери по спілкуванню; *нижчий від середнього рівень* – у 32,21% респондентів, які незадоволені своїм колом спілкування, проте відзначають, що в ньому нічого не змінювали б, рідко вдаються до уточнень, повторення, обговорення для з'ясування комунікативної ситуації; *вищий від середнього рівень* – у 21,15% літніх людей: вони бажають збільшити обсяг щоденних контактів, часто схильні до перепитування, перефразування у з'ясуванні непорозумінь; *високий рівень* встановлено у 16,83% досліджуваних: вони прагнуть змінити особистісні якості, що впливають на їхнє спілкування, обговорювати непорозуміння, у їхній взаємодії з іншими актуалізується «осмислене мислення» (за Т. В. Комар). Отже, більше ніж у половини досліджуваних (62,02%) виникають проблеми в оцінюванні й аналізі комунікативної ситуації й особистісних якостей, котрі пов'язані зі спілкуванням; порівняно адекватно оцінювати таку ситуацію та якості здатні менше половини літніх осіб (37,98%). За нашим розумінням, це зумовлено зниженням критичності мислення в похилому віці.

За *поведінковим компонентом міжособистісного спілкування* *низький рівень* наявний у 8,65% літніх осіб: вони схильні до марних суперечок у взаємодіях, до прояву агресивності й конфліктності; *нижчий від середнього рівень* – у 55,77% респондентів: вони частіше вдаються до уникнення, пристосування, мають напружені взаємини з оточуючими; *вищий від середнього рівень* – у 24,52% літніх людей: вони у з'ясуванні непорозумінь ідуть на взаємні поступки, прагнуть до прийняття позицій іншого; *високий рівень* встановлено в 11,06% досліджуваних: вони прагнуть до спільного розв'язання проблем і мають гармонійні стосунки з оточуючими. Такі результати свідчать, що дві третини опитуваних (64,42%) схильні до непродуктивного, напруженого спілкування, удаються до відчуження від оточення, жертвують власними інтересами і лише третина осіб цього віку (34,58%) хоче домовлятися, ураховує інтереси кожного. Уважаємо, що це може бути пов'язане з неприйняттям себе як повноцінного суб'єкта життєдіяльності (через втрату професійних, сімейних ролей), із зосередженістю на негативних проявах власної особистості, із послабленням внутрішнього локусу контролю.

Отже, можна констатувати переважно низький і нижчий від середнього рівні розвитку емоційного, пізнавального і поведінкового компонентів міжособистісного спілкування літніх осіб. Саме за першим, емоційним, компонентом, виявлено найнижчі показники.

На основі наведених вище результатів емпіричного дослідження і з урахуванням критеріїв та показників міжособистісного спілкування осіб похилого віку визначено його рівні. *Високий рівень міжособистісного спілкування* властивий тим особам похилого віку, яким притаманна відмінна здатність до відображення переживань інших, які мають значне коло друзів і приятелів; можуть аналізувати ситуацію безпосередньої взаємодії та прогнозувати ставлення до себе співрозмовників, уміють їх та себе адекватно оцінювати; у них виявляється схильність до співучасті у спілкуванні, їхні міжособистісні взаємини узгоджені. *Вищий від середнього рівень* характерний для тих, хто має належну здатність до розуміння переживань інших, достатнє коло друзів і приятелів; може аналізувати ситуацію безпосередньої взаємодії, але прогнозувати ставлення до себе співрозмовників і адекватно оцінювати себе та їх уміє не завжди; схильний до компромісу у спілкуванні, має більш-менш позитивні взаємини з оточуючими. *Нижчий від середнього рівень* притаманний тим, у кого недостатня здатність до розуміння переживань інших, обмежене коло друзів і приятелів, що зумовлює невисокий рівень почуття самотності; у них мало розвинуте вміння адекватно оцінювати себе та інших, виникають труднощі в аналізі ситуації безпосередньої взаємодії; виражена схильність до уникнення та пристосування, їхні міжособистісні взаємини більшою мірою негативні. *Низький рівень* виявляється в нездатності до розуміння емоцій і почуттів інших, сильному переживанні почуття самотності, зокрема через зовсім вузьке коло друзів і приятелів; невмінні аналізувати ситуацію безпосередньої взаємодії й адекватно оцінювати себе та інших; схильності до марних суперечок у спілкуванні, наслідком чого є негативні міжособистісні взаємини.

Нами також були вивчені особливості таких проявів когнітивної й регулятивної підсистем психіки літніх людей, як *коригування смислу життя й регулювання емоційних станів і переживань*. Можна стверджувати, що близько половини чоловіків (47,68%) і трохи більше половини жінок (52,09%) мають середній рівень осмисленості життя, що виявляється в наявності в них цілей на майбутнє, хоча вони не будують безвідповідальних планів, більш-менш задоволені своїм минулим і теперішнім життям. Ці респонденти вірять у власну здатність контролювати окремі події власного життя, але розуміють і його залежність від різноманітних сторонніх чинників. Серед літніх осіб є третина чоловіків (32,59%) та п'ята частина жінок (21,22%) з низьким рівнем осмисленості життя, які мало розуміють смисл свого сучасного життя, незадоволені ним, не вірять у власну здатність впливати на нього і живуть минулим. Високий рівень осмисленості життя виявлено у п'ятій частині чоловіків (20,18%) і четвертій частині жінок (26,69%): вони добре розуміють сутність та спрямованість свого минулого і теперішнього життя, задоволені ним. У похилому віці знижується соціальна активність (до досягнення пенсійного віку її виявляли 68,27% досліджуваних, після досягнення – лише 38,94%), хоча її напрямки змінюються несуттєво, а саме: літні особи схильні до виконання суспільно-політичної, організаторської, просвітницької діяльності, до участі в художній самодіяльності. Протягом дня вони найчастіше займаються домашнім господарством (84,62%), спілкуються з оточуючими та турбуються про них

(41,83%), але хотіли б змінити якість свого щоденного життя (17,79%), більше приділяти часу відпочинку (29,33%), спілкуванню з близькими (18,27%), пізнавальній діяльності (17,31%). Як улюблені заняття ними найбільш часто згадуються домашнє господарство (22,12%), пізнавальна діяльність (28,85%), рукоділля і майстрування (21,63%). Особи похилого віку хотіли б змінити умови та місце проживання (13,94% і 6,73%), професійну зайнятість (7,69%), фінансову забезпеченість (6,73%), стан здоров'я (13,46%) тощо; вони прагнуть змінити свої особистісні якості (31,25%), зокрема, хочуть стати вимогливішими, стриманішими, терплячішими, зміцнити віру в Бога, спокійніше реагувати на різні негативні ситуації, легше сприймати життя, менше хвилюватися за рідних тощо. Наведені дані дозволяють стверджувати, що в багатьох літніх людей недостатня здатність до коригування смислу життя. Уважаємо, що це пов'язане із зафіксованістю на вузькому соціальному просторі, хотінням змінити своє життя, але з небажанням докладати до цього зусилля.

Емоційно-ціннісне ставлення до себе осіб похилого віку є вибіркоким і залежить від складності ситуації: у більшості з них середній рівень внутрішньої чесності (69,61%), самовпевненості (77,94%), відображеного самоствавлення (70,10%), самоцінності (65,69%), самоприйняття (56,37%), самоприв'язаності (62,26%), внутрішньої конфліктності (72,55%), самозвинувачення (67,16%); при цьому в більшості з них рівень самокерівництва високий (50,00%) та середній (46,08%). Такі люди у звичних для себе умовах, до яких прагнуть, виявляють сприятливе, позитивне ціннісне ставлення до себе. Саме за таких умов вони є працездатними, упевненими в собі, контролюють власні емоційні реакції, очікують підтримки від інших, цінують власну індивідуальність і наголошують на своїх достоїнствах. Негативне самоствавлення, тривожність, невпевненість, недооцінювання та неприйняття себе, небажання змінюватися, внутрішня конфліктність, самозвинувачення виникають тоді, коли з'являються труднощі, змінюється звична для літньої особи життєва ситуація (з цим часто старість і пов'язана). Узагалі, на нашу думку, ці люди не схильні змінювати власну особистість, впливати на стосунки та оточення. Себе люди похилого віку вважають досить відповідальними (93,27%) та більш-менш спокійними (65,38%); своїм здоров'ям переважно незадоволені (70,19%), думають, що в них є багато причин для стурбованості (59,61%). Найбільш приємне і найбільш неприємне в їхньому житті часто пов'язане з оточуючими (родина, відповідно, – 60,58% і 11,54% досліджуваних; інші люди – 13,46% і 2,40%), і це свідчить, що взаємини з іншими є для них важливими. Половина літніх людей має середній рівень самооцінки (50,97%), тобто оцінює себе як носіїв позитивних, соціально бажаних характеристик, але інколи ці люди можуть бути надто самокритичними. Низька самооцінка – у четвертій частини респондентів (27,42%), які незадоволені собою, не приймають себе, а висока – у п'ятій частини літніх осіб (21,61%), котрі наголошують на цінності власної особистості. Розвиток вольових якостей, на думку більшості з них (60,65%), перебуває на низькому рівні, що свідчить про недостатній самоконтроль, залежність поведінки від обставин та оцінки з боку інших; меншою така залежність є у третини досліджуваних (32,58%) і зовсім мало (6,77%) в літньому віці незалежних особистостей, схильних розраховувати

на власні сили. Наведені вище якісні показники свідчать, що в більшості літніх осіб виникають труднощі в регулюванні емоційних станів і переживань. Це може бути зумовлене, як ми вважаємо, їхнім негативним ставленням до змін, котрі відбуваються в оточуючих та в них самих.

Установлено *залежності* між окремими ознаками міжособистісного спілкування осіб похилого віку (емпатійністю, почуттям самотності, атрактивністю, схильністю до різних стилів спілкування, частотою спілкування та задоволеністю ним) і проявами когнітивної й регулятивної підсистем психіки, а саме – різними їхніми рівнями. Достовірність залежностей перевірена за допомогою t-критерію Стьюдента (при $t_{кр}=1,97$, $t_{кр}=1,98$); наявність відмінностей підтверджена за умов $t > t_{кр}$, при $p \leq 0,05$. Можна стверджувати, що більш здатні до розуміння емоцій і почуттів інших (мають вищий рівень емпатії) більш відкриті, упевнені в собі, спокійні люди, котрі розуміють цінність власної особистості, вище оцінюють свої якості, уважають, що в оточуючих викликають повагу й симпатію, мають менше внутрішніх конфліктів, але гірше контролюють себе; вони задоволеніші життям, краще його осмислюють, хоча за можливості змінили б своє життя та якості особистості. Отже, *рівень емпатії в похилому віці взаємопов'язаний зі ставленням людини до себе і свого життя, з розумінням його смислу*. Менш самотніми почуваються відкриті, самовпевнені літні люди, котрі подобаються оточуючим, себе сприймають як причину власних досягнень, прагнуть до самопізнання, шукають і знаходять смисл життя, більше ним задоволені і не схильні його змінювати; вони рідко вдаються до самозвинувачення і не вважають, що мають багато причин для стурбованості, хоча себе оцінюють як недостатньо спокійних осіб. Тому можна стверджувати, що *рівень почуття самотності у похилому віці залежить від сприйняття свого життя, окремих аспектів ставлення до себе*. Більше знаходять можливостей спілкуватися з друзями й приятелями (відповідно, мають вищу атрактивність) більш відкриті, щирі, упевнені в собі люди похилого віку з кращим рівнем осмисленості життя й вищим рівнем задоволеності ним; особи, які позитивно ставляться до себе й відчувають таке ж ставлення з боку оточуючих; вони не схильні до марного самозвинувачення. Це властиво й тим літнім людям, поряд з якими більше таких осіб, котрі їм подобаються й симпатизують. Вони вважають себе основним джерелом саморозвитку, тому часто вдаються до змін власного життя. Отже, *рівень атрактивності осіб похилого віку взаємопов'язаний зі ставленням до себе і свого життя, з розумінням його спрямованості*.

Виявлення залежності між схильністю осіб похилого віку до різних стилів спілкування та здатністю до коригування смислу життя і регулювання власних емоційних станів дозволило стверджувати, що рідше сперечаються та менше прагнуть досягнути свого, зневажаючи інтереси інших, більш відкриті особи, з вищим рівнем осмисленості життя, які відчувають позитивне ставлення до себе, приймають різні сторони своєї особистості, але не готові до нового досвіду самопізнання. Бажання співпрацювати в похилому віці частіше висловлюють ті, хто контролює себе, мало схильний коректувати уявлення про власну особу, хоча змінив би окремі якості, а в житті не змінював би нічого. Частіше в похилому віці шукають згоду на основі взаємних поступок більш відкриті, самовпевнені,

спокійні люди з вищим рівнем осмисленості життя, з гарним розумінням себе, котрі краще усвідомлюють цінність власної особистості, живуть «в ладу» із собою, не схильні до самозвинувачення, відчувають, що їх приймають оточуючі; вони не змінювали б власну особистість, але змінили б своє життя, хоча не завжди беруть на себе відповідальність за такі зміни. Актуалізація бажання уникати спілкування в літньої людини пов'язана з недостатнім рівнем осмисленості життя. Жертвують власними інтересами заради інших несміливі в спілкуванні особи похилого віку, котрі не впевнені у своїх можливостях, цінності своєї особистості, акцентують увагу на власних недоліках, але їх, як і переваги, приймають. Отже, можна наголосити на таких висновках: *до продуктивного спілкування більше схильні літні люди з позитивним ставленням до себе, які задоволені життям і краще розуміють його зміст. До непродуктивного ж спілкування в цьому віці частіше вдаються ті, хто негативно оцінює власну особу і очікує відповідного ставлення з боку оточуючих, невпевнений у собі, недостатньо усвідомлює смисл свого життя.*

У похилому віці частіше спілкуються й турбуються про інших більш відкриті, упевнені в собі люди, які позитивно до себе ставляться і вважають, що подобаються іншим, не схильні щось змінювати у власній особистості, відчувають баланс між власними можливостями й вимогами оточення; вони мають вищий рівень осмисленості життя і більше ним задоволені. Але такі особи далеко не завжди відкриті новому досвіду пізнання, у проблемах схильні звинувачувати інших. Хотіли б частіше спілкуватися, зокрема через те, що спілкування їм замало, більш спокійні особи похилого віку з кращим розумінням смислу свого життя, які здатні відчувати баланс між власними можливостями й вимогами оточення, проте можуть бути надто самокритичними, не подобатися собі. Незадоволені колом спілкування й схильні його змінювати ті особи похилого віку, котрі, наголошуючи на цінності й активності своєї особистості, визнають свої переваги й недоліки, відкриті до нового досвіду самопізнання, не схильні до самозвинувачення і вважають себе не досить спокійними людьми. Загалом життям вони задоволені, але за можливості змінили б і його, і певні свої якості. Таким чином, *частота міжособистісного спілкування літніх людей і задоволеність ним взаємозалежні з їхньою здатністю до коригування смислу життя і до регулювання власних емоційних станів.*

На підставі проаналізованих кількісних і якісних показників встановлено такі **закономірності міжособистісного спілкування осіб похилого віку**: по-перше, існує зв'язок між здатністю до узгодженого міжособистісного спілкування осіб похилого віку та їхньою здатністю до коригування смислу життя і регулювання власних емоційних станів; по-друге, нормативна здатність осіб похилого віку до міжособистісного спілкування розвивається у взаємозв'язку з позитивним самостваленням, готовністю людини змінювати себе і своє життя, з осмисленістю життя та задоволеністю ним.

Також була виявлена **залежність між окремими ознаками міжособистісного спілкування людей похилого віку (емпатійністю, почуттям самотності, атрактивністю, схильністю до різних стилів спілкування, частотою спілкування та задоволеністю ним) з одного боку і умовами**

*середовища та рисами цих людей як індивідів і членів соціуму – з іншого (простежено вплив соціальних і психологічних чинників на таке спілкування). Відмінності підтверджені за умов $t > t_{кр}$, при $p \leq 0,05$. У похилому віці краще здатні до розуміння переживань інших (мають вищий рівень емпатії) жінки; жителі міст; особи, які проживають на самоті; мають вищу освіту; хто є соціально активним; хто незадоволений своїм здоров'ям. Жителі міст, соціально активні люди та особи з вищою освітою в похилому віці почуваються менш самотніми. Ці висновки стосуються літніх і людей з «молодшої» вікової групи (у віковому діапазоні від 55 до 67 років) порівняно з тими, хто належить до «старшої» (від 68 до 78 років), а також чоловіків і тих, хто працює й задоволений своїм здоров'ям. Друзів та приятелів більше у жінок; у містян; у молодших осіб; у тих, хто працює; хто є соціально активним; хто задоволений своїм здоров'ям. Отже, можна стверджувати, що *рівні емпатійності, атрактивності й почуття самотності в літніх осіб пов'язані з їхніми віковими та статевими властивостями, а також соціальними особливостями життєдіяльності.**

Прагнуть досягнути своїх інтересів за рахунок інших у цьому віці частіше старші особи, які не є соціально активними; які проживають на самоті. На взаємні поступки більш схильні йти літні містяни, особи з вищою освітою та ті, хто намагається брати участь у суспільному житті. Частіше з'ясування стосунків у похилому віці уникають люди із середньою освітою та ті, хто задоволений своїм здоров'ям. Жертвувати власними інтересами у спілкуванні здатні також особи із середньою освітою; літні селяни і ті, хто проживає з родиною. Вищезазначені результати дослідження дозволяють резюмувати, що *до продуктивного спілкування більше схильні соціально активні особи; люди з вищою освітою; містяни, а до непродуктивного – ті, хто має гірші соціальні умови та психофізіологічні особливості життєдіяльності.*

Більше спілкуються й турбуються про інших «молодші» літні особи порівняно зі «старшими»; жінки; ті, хто має вищу освіту; хто працює та хто є соціально активним. Спілкування в цьому віці більше бракує «старшим» особам, а також жінкам. Змінили б коло свого спілкування в похилому віці містяни; жінки; особи із середньою освітою; ті пенсіонери, які не працюють, але прагнуть брати участь в суспільному житті. Таким чином, *частота міжособистісного спілкування літніх людей і задоволеність ним взаємозалежні з їхніми віковими та статевими ознаками та із соціальними особливостями життєдіяльності.*

Узагальнення отриманих емпіричних даних дало підставу визначити такі **закономірності міжособистісного спілкування осіб похилого віку**: по-перше, чим більш адаптивні й адекватні соціальні та психофізіологічні особливості життєдіяльності людей похилого віку, тим більше вони впливають на розвиток їх нормативної здатності до міжособистісного спілкування; по-друге, прояви вікових та статевих властивостей літньої людини актуалізують відповідно почуття самотності, емпатійність, атрактивність та схильність до різних стилів спілкування.

Застосування факторного аналізу до результатів діагностики виявило, що найпотужніші шкали майже за всіма факторами (висота факторної ваги наближається до 1) пов'язані з міжособистісним спілкуванням, позитивним

ставленням до інших або до себе. На основі цього підтверджено зв'язок між особливостями комунікативної, когнітивної і регулятивної підсистем психіки осіб похилого віку. Отже, міжособистісне спілкування літніх людей виконує корекційну (смислу життя), розвивальну (міжособистісних стосунків) та регулятивну (емоційних станів і переживань) функції.

Результати констатувального експерименту в цілому дозволили резюмувати: по-перше, особи похилого віку мають недостатній рівень міжособистісного спілкування за різноманітними показниками, які визначають його специфіку, особливо за емоційним компонентом такого спілкування; по-друге, у похилому віці міжособистісне спілкування є важливою детермінантою коригування смислу життя і регулювання емоційних станів та переживань; по-третє, таке спілкування зумовлюється різноманітними чинниками – соціальними (місце й умови проживання, рівень освіти, соціальна активність тощо) і психологічними (задоволеність життям і здоров'ям тощо). Тому вдосконалення міжособистісного спілкування осіб цього віку є нагальним соціальним і психологічним завданням, вирішення якого потребує розроблення та впровадження спеціальних програм.

У п'ятому розділі – *«Соціально-психологічні основи оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку»* – обґрунтовано розвивально-корекційну програму та наведено результати її впровадження; охарактеризовано зміст соціально-психологічного тренінгу для літніх осіб, а також зміст курсу лекцій із психології пізньої дорослості для соціальних робітників; подано методичні рекомендації для психологів, для тих, хто професійно взаємодіє з людьми похилого віку, а також психологічні рекомендації для членів родини літніх осіб і для них самих.

Інноваційні ідеї особистісно-комунікативного підходу дозволили нам розробити розвивально-корекційну програму, спрямовану на осіб похилого віку й соціальних робітників. Робота психолога з ними містить різні форми і включає психодіагностику, консультування, психокорекцію й розвиток осіб похилого віку, а також діагностику та просвіту соціальних робітників.

Метою психодіагностичної роботи з людьми похилого віку було визначення особливостей їхнього міжособистісного спілкування, а також проявів когнітивної й регулятивної підсистем психіки. Вона здійснювалася у *формі* спостереження за діяльністю та спілкуванням осіб цього віку, а також через їхнє опитування й тестування за допомогою спеціальних психодіагностичних методик. *Консультативна діяльність з літніми особами* мала на меті сприяти їм у вирішенні психологічних проблем, пов'язаних із труднощами в міжособистісних стосунках, тому була обрана *форма* бесіди, що базувалася на уважному вислуховуванні людини і сприянні їй у вираженні переживань і думок та включала зворотний зв'язок. *Метою психокорекційної і розвивальної діяльності психолога з досліджуваними* було, по-перше, ознайомлення їх з особливостями міжособистісного спілкування, його чинниками, засобами, компонентами і розвиток у них умінь і навичок застосування отриманих знань у процесі міжособистісного спілкування; по-друге, регулювання емоційних станів і переживань; по-третє, коригування

(оновлення) смислу життя. Реалізація першої мети здійснювалася у *формі* соціально-психологічного тренінгу; другої – естетотерапевтичних занять, тобто різноманітних психокорекційних заходів, пов'язаних із впливом на емоційні стани й переживання людини за допомогою аромато-, музико-, кінотерапії, прочитання та обговорення книг, малювання, технік роботи з папером тощо; третьої – у формі навчання в університеті третього віку (на факультетах основ медицини та здорового способу життя, інформаційних та комунікаційних технологій, основ правознавства, комп'ютерної грамоти та ін.), де літні люди здобували нові знання в тих сферах і галузях, що їх цікавили, і на базі цього оновлювали, коригували смисл власного життя.

Метою діагностичної діяльності психолога з соціальними робітниками було отримання інформації про особливості їхнього спілкування з підопічними, з'ясування проблем, що виникають у цьому процесі. Використовувалися *форми* опитування соціальних робітників і спостереження за їхньою професійною діяльністю. *Просвітницька діяльність психолога із соціальними робітниками* мала на меті підвищення їхньої компетентності у психології пізньої дорослості через ознайомлення з її теоретичними основами і здійснювалася у *формі* спеціально розробленого курсу лекцій.

У межах розвивальної і корекційної роботи з особами похилого віку ми розробили програму *соціально-психологічного тренінгу*. Його метою було оволодіння знаннями про особливості міжособистісного спілкування, про його чинники, засоби, компоненти та розвиток умінь і навичок застосування отриманих знань у процесі міжособистісного спілкування, що забезпечило вплив не лише на комунікативні компоненти психіки осіб похилого віку, а й на їхню здатність осмислювати власне життя, регулювати емоційні стани. Досягнення такої мети і завдань визначалося базовими методами (міні-лекції, групові дискусії, ігрові методи, діагностичні методи і методики, рефлексивні коментарі), змістом занять тренінгу і їхньою структурою (вступ, основна частина, зворотний зв'язок) і сприяло активізації прагнення до адекватного й більш глибокого розуміння себе та інших осіб, корекції та вдосконаленню системи взаємин особистості. Тематичний план програми тренінгу такий: міжособистісне спілкування та його особливості, чинники, засоби, стилі; якості особистості, котрі виявляються в межах досліджуваного феномену; емпатійність; прагнення до прихильності; міжособистісне спілкування як умова гармонійного життя.

З метою оцінювання ефективності тренінгу і в цілому запропонованої розвивально-корекційної програми здійснене контрольне діагностичне дослідження. Для цього відібрано кількісні та якісні результати, отримані в експериментальних і контрольних групах (по 52 особи в кожній). Для порівняння даних застосовувалися t-критерій Стьюдента та T-критерій Уїлкоксона. Узагальнення результатів формувального експерименту дозволило стверджувати, що в осіб похилого віку з експериментальної групи після застосування тренінгу вищими стали рівні емпатії й осмисленості життя, а нижчими – рівні самотності, тривожності й депресії ($t > 2,01$, при $p \leq 0,05$). У літніх осіб з контрольної групи, де не впроваджувався тренінг, аналогічні показники не змінилися ($t < 2,01$, при $p \leq 0,05$). Також в осіб похилого віку з

експериментальної групи відбулися позитивні зміни в оцінюванні власних позитивних якостей та у способах поведінки, спілкування з іншими, що є, як ми вважаємо, показником розвитку пізнавальної і поведінкової складових їхнього міжособистісного спілкування.

Таблиця 2

Кількісні показники міжособистісного спілкування осіб похилого віку з експериментальної групи до і після проведення формувального експерименту (у %) n=52

Компоненти міжособистісного спілкування	Рівень розвитку							
	низький		нижчий від середнього		вищий від середнього		високий	
	до	після	до	після	до	після	до	після
Емоційний	38,46	17,31	61,54	63,46	0	15,38	0	3,85
Пізнавальний	28,85	7,69	42,30	28,85	28,85	53,85	0	9,61
Поведінковий	15,38	7,69	75,00	42,31	9,62	46,15	0	3,85

Психологічний аналіз результатів дослідження особливостей міжособистісного спілкування в експериментальній групі до і після застосування розвивально-корекційної програми дав можливість виявити певні зміни. Як видно з табл. 2, за **емоційним компонентом міжособистісного спілкування** після застосування програми з'явилися досліджувані з високим і вищим від середнього рівнями (відповідно 3,85% і 15,38%), які прагнуть до адекватного розуміння почуттів інших і шукають можливості для налагодження приятельських стосунків з ними. Таке збільшення відбулося за рахунок тих, хто раніше мав нижчий від середнього рівень за цим компонентом. Ураховуючи це, а також зменшення кількості осіб з низьким рівнем (з 38,46% до 17,31%), можемо спостерігати незначне збільшення кількості тих, хто має нижчий від середнього рівень (з 61,54% до 63,46%). Це свідчить про те, що застосовані психологічні впливи дозволили підвищити в досліджуваних здатність до розуміння переживань інших осіб, але в них ще спостерігається ригідність у перебігу позитивних емоцій, вони почуваються самотніми (але менше, ніж раніше). За **пізнавальним компонентом** після застосування програми у досліджуваних з'явилися показники високого рівня (9,61%), збільшилася кількість тих, хто має вищий від середнього рівень (з 28,85% до 53,85%), і це вказує на те, що після формувальних впливів респонденти почали більш адекватно оцінювати комунікативну ситуацію й особистісні якості, пов'язані зі спілкуванням, виявляти схильність до обмірковування, обговорення непорозумінь. Проте, хоч і зменшилася кількість осіб з низьким (від 28,85% до 7,69%) і нижчим від середнього (з 42,30% до 28,85%) рівнями, усе-таки трохи більше третини досліджуваних (36,54%) залишаються мало задоволеними своїм колом спілкування і не знають, як його змінити. За **поведінковим компонентом** після застосування програми виявлено кілька осіб з високим рівнем (3,85%), збільшилася кількість тих, хто має вищий від середнього рівень (з 9,62% до 46,15%), а отже, застосовані психологічні впливи дозволили підвищити

прагнення літніх осіб домовлятися, урахувати інтереси один одного. Зменшилася кількість тих, хто має низький (з 15,38% до 7,69%) і нижчий від середнього (з 75,00% до 42,31%) рівні за цим компонентом, тож менше осіб зберігають схильність до непродуктивного спілкування, особливо до марних суперечок, а також до уникнення та пристосування. Були отримані й інші якісні підтвердження позитивного впливу програми на літніх людей. Так, учасники експериментальних груп відзначали новизну інформації, можливість використання отриманих знань, умінь і навичок у майбутньому, покращення спілкування з оточуючими тощо. Таким чином, ефективність запропонованої програми є незаперечною.

Апробація розвивально-корекційної програми, зокрема тренінгу, дозволила виявити методичні аспекти проведення занять, які необхідно врахувати в подальшому для підвищення ефективності роботи з особами похилого віку. Основними умовами успішності розробленого тренінгу є створення комфортного середовища для спілкування; акцентування уваги на значущості проблеми; розкриття цінності змісту заняття для кожної особистості; використання методів, які відповідають віковим, індивідуально-типологічним особливостям учасників тренінгу; поєднання активних методів впливу й різноманітних технік, що стимулюють інтелектуальну, емоційну активність, тощо.

Значний вплив на осіб похилого віку мають ті, хто їх обслуговує, зокрема в межах територіальних центрів соціального обслуговування. Соціальну допомогу вдома цим особам надають соціальні робітники (працівники таких центрів), котрі здебільшого не мають спеціальної психологічної підготовки. Тому для їх ознайомлення з теоретичними основами психології осіб похилого віку розроблена програма курсу лекцій *«Психологія пізньої дорослості»*. Завдання курсу – в сформулювати в соціальних робітників уявлення про: пізню дорослість як важливу частину життєвого шляху людини; анатоμο-фізіологічні особливості людини на цьому віковому етапі; вікові зміни її особистості; розвиток пізнавальних процесів у пізній дорослості; місце старіючої особи в суспільстві; специфіку міжособистісного спілкування літніх осіб. Курс складався з шести лекцій, кожна з яких розрахована на одну аудиторну годину. Опанування змісту передбачало слухання лекцій, обговорення отриманої інформації і контроль. Обґрунтовано психолого-педагогічні засоби впровадження цієї програми. До кожної теми підготовлено питання для самоконтролю. Аналіз результатів впровадження курсу лекцій для соціальних робітників дозволив визначити особливості методики їх проведення, які доцільно врахувати для підвищення ефективності міжособистісного спілкування осіб похилого віку в подальшому.

За результатами впровадженої програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку укладена програма навчальної дисципліни *«Геронтопсихологія»* для студентів спеціальності *«Психологія»*, розроблено *методичні рекомендації* психологам та тим, хто професійно взаємодіє з особами похилого віку (соціальним робітникам, медичним працівникам, реабілітологам), *психологічні рекомендації* окремо особам похилого віку, а також членам їхніх родин. У рекомендаціях психологам наголошується на тих методичних аспектах проведення тренінгових занять з літніми особами, котрі необхідно врахувати в

подальшому, а також на методичних засобах і прийомах ознайомлення соціальних робітників із психологією пізньої дорослості. Укладені методичні рекомендації для соціальних і медичних працівників, реабілітологів, а також психологічні рекомендації для членів родини літніх людей мають на меті полегшення процесу їх спілкування з підопічними та рідними. Психологічні рекомендації для осіб похилого віку спрямовані на підтримання їхнього позитивного емоційного стану, акцентування їхньої уваги на активній життєдіяльності та взаємодії з оточенням.

Результати проведеного дослідження дозволили сформулювати загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено та емпірично досліджено психологію міжособистісного спілкування осіб похилого віку, що виявилось у встановленні структури, механізмів, чинників, функцій такого спілкування на основі сформульованого особистісно-комунікативного підходу, у доведенні його зв'язку зі здатністю до коригування смислу життя та регулювання власних емоційних станів, у визначенні закономірностей міжособистісного спілкування літніх людей, у розробці й упровадженні розвивально-корекційної програми.

1. Міжособистісне спілкування є унікальним інтегративним психологічним явищем, вищим рівнем людського спілкування: воно має емоційний характер і зорієнтоване на особистість, є діалогічним; передбачає безпосередню взаємодію людей. Його особливості були і є об'єктом уваги як давніх мислителів, так і сучасних науковців. Міжособистісне спілкування пов'язане з ідеологією, культурою, освітнім процесом; його розглядають у контексті соціальних здібностей; характеризують особливості такого спілкування в умовах конфлікту; наголошують на його ролі в пізнавальній сфері особистості; приділяють увагу таким його ознакам, як довіра, прощення тощо. Це спілкування має низку компонентів, функцій, здійснюється за допомогою різних механізмів. Особливості міжособистісного спілкування досліджують в аспекті міжпоколінної взаємодії, аналізують гендерні та статеві відмінності у ньому, вивчають його стилі та стратегії, типи та види. Успішність міжособистісного спілкування зумовлюється сукупністю різноманітних технічних умов, особливостями партнерів, зокрема віковими.

2. Міжособистісне спілкування є провідною діяльністю особистості похилого віку. У розвиткові особистості в цьому віці важливими стають проблеми самовизначення, пошуку смислу власного життя. Завдання цього періоду полягають у підбитті підсумків прожитого життя, у побудові нових життєвих планів. Відбуваються певні зміни у ставленні до себе, у самооцінці, особистісних рисах, емоційній сфері літньої людини. Значущою детермінантою повноцінного життя в похилому віці стає міжособистісне спілкування як процес безпосереднього спілкування осіб цього віку, у результаті якого формуються та змінюються міжособистісні стосунки. Воно по-різному впливає на темпи старіння людини, стан здоров'я, якість життя й пошук його смислу, визначає її емоційні стани; від нього залежить результативність діяльності, морально-

духовне зростання. На динаміку міжособистісного спілкування літньої людини суттєво впливають взаємини в родині, переїзд до будинків-інтернатів і перебування в них, наявність певних потреб, здібностей, особливостей, зокрема, потреби у спілкуванні, комунікативних і організаторських здібностей тощо. У похилому віці актуалізуються проблеми самотності. Тож, у спілкуванні з особами цього віку важливим є урахування їхніх різноманітних особливостей.

3. Вивчення особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку (як процесу формування емоційних взаємин особистості з окремими суб'єктами, котрі її оточують, що передбачає емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання, певний спосіб поведінки один з одним) здійснене з використанням низки принципів (зокрема урахування варіативності та забезпечення свободи волевиявлення особистості у процесі дослідження міжособистісного спілкування) на основі особистісно-комунікативного підходу, відповідно до якого особистість у похилому віці є суб'єктом міжособистісного спілкування й свідомої діяльності і становить динамічну єдність різних психічних процесів і властивостей. Складовими психіки особистості в похилому віці є взаємозв'язок трьох її основних підсистем – когнітивної, регулятивної й комунікативної. У першій підсистемі в цьому віці значення набуває коригування смислу життя, у другій – регулювання емоційних станів й переживань, у третій – міжособистісне спілкування. Ці підсистеми покладено в основу розробленої нами моделі міжособистісного спілкування осіб похилого віку. До її складу також входять: структура міжособистісного спілкування осіб цього віку (її складові – емоційна, пізнавальна й поведінкова), механізми такого спілкування (емпатія, симпатія, рефлексія, взаєморозуміння, децентрація, ідентифікація, конструктивність взаємодії), його чинники (природне, антропогенне й соціальне середовище та біологічні, соціальні, психологічні властивості літньої особи) і функції (афективно-комунікативна: розвивальна – міжособистісних стосунків, інформаційно-комунікативна: корекційна – смислу життя і регуляційно-комунікативна: регулятивна – емоційних станів і переживань).

4. Критеріями здатності до міжособистісного спілкування осіб похилого віку є емпатійність у процесі спілкування, атрактивність у міжособистісних контактах, комунікативна рефлексія, взаєморозуміння в контактах, співробітництво в міжособистісних взаємодіях. З огляду на те, що психіка людини становить систему взаємопов'язаних процесів і властивостей, визначено показники здатності осіб похилого віку до міжособистісного спілкування, а також показники функціонування когнітивної та регулятивної підсистем їхньої психіки. Виокремлення рівнів розвитку компонентів міжособистісного спілкування осіб похилого віку – високого, вищого від середнього, нижчого від середнього та низького – зумовило відбір та обґрунтування психодіагностичного інструментарію та дозволило: емпірично дослідити специфіку міжособистісного спілкування осіб похилого віку, особливості коригування ними смислу життя та регулювання емоційних станів; встановити зв'язок між міжособистісним спілкуванням літніх осіб та їхньою здатністю коригувати смисл життя та регулювати власні емоційні стани.

5. В осіб похилого віку переважають низький і нижчий від середнього рівні розвитку емоційного, пізнавального і поведінкового компонентів міжособистісного спілкування; найнижчі показники стосуються провідного, емоційного компоненту. Вони відображають виникнення труднощів в адекватному сприйнятті інших людей, ригідність у перебігу позитивних емоцій; проблеми в оцінюванні й аналізі комунікативної ситуації й особистісних якостей; схильність до непродуктивного, напруженого спілкування, відчуження від оточення. Значно менше в похилому віці осіб, котрі мають позитивні показники ставлення до інших, у кого наявне вміння націлювати себе на контакти з ними; розвинута здатність адекватно оцінювати комунікативну ситуацію та особистісні якості; хто виявляє прагнення співпрацювати, ураховувати інтереси один одного. Переважання нижчих рівнів розвитку міжособистісного спілкування літніх людей пов'язане з деформацією їхньої здатності виявляти позитивні емоції (що зумовлене зосередженням на власній особі, послабленням процесів вольової сфери), зі зниженням критичності мислення, з неприйняттям себе як повноцінного суб'єкта життєдіяльності, із зацикленістю на негативних проявах власної особистості, із послабленням внутрішнього локусу контролю.

6. У літніх людей недостатня здатність до коригування смислу життя, у них виникають труднощі в регулюванні емоційних станів і переживань. Більшість осіб цього віку мають низький та середній рівні осмисленості життя, не зовсім упевнені у власній здатності керувати ним, контролювати окремі події, хоча усвідомлюють його залежність від різноманітних чинників. Літні люди більш-менш задоволені своїм минулим і теперішнім життям і не будують безвідповідальних планів на майбутнє. Жінки в похилому віці краще, ніж чоловіки, здатні осмислювати власне життя і розуміти його зміст. Самоставлення більшості осіб цього віку є вибіркоким, залежить від ситуації. У звичних для них умовах воно є позитивним, а негативним стає тоді, коли з'являються проблеми, змінюється ситуація. У літніх людей знижується соціальна активність, змінюються її напрямки: протягом дня вони найчастіше спілкуються, турбуються про інших осіб, займаються домашнім господарством, але хотіли б більше приділяти часу відпочинку, спілкуванню з близькими, пізнавальній діяльності, господарству, рукоділлю й майструванню. Себе вони оцінюють як досить відповідальних і більш-менш спокійних людей; власним здоров'ям переважно незадоволені; вважають, що мають достатньо причин для стурбованості. Багато хто з них хотів би змінити своє життя й особистісні якості, котрі стосуються переважно емоцій і спілкування. У більшості літніх людей середній рівень самооцінки, вони вважають, що мають позитивні, соціально бажані риси, але можуть бути надто критичними до себе, незадоволеними своєю поведінкою. Розвиток вольових якостей перебуває на низькому рівні, самоконтроль є недостатнім, поведінка залежить від зовнішніх обставин та оцінки з боку інших. Недостатня здатність літніх людей до коригування смислу життя, наявні в них труднощі в регулюванні емоційних станів і переживань пов'язані з їхньою надмірною зосередженістю лише на вузькому соціальному

просторі, з відсутністю прагнення змінити своє життя, з негативним ставленням до різноманітних змін, що супроводжують похилий вік.

7. Особливості міжособистісного спілкування людини похилого віку взаємозалежні з її здатністю коригувати смисл життя і регулювати емоційні стани. Особи похилого віку з більш високим рівнем осмисленості життя і задоволеності ним, із більш позитивним самостваленням, вираженою схильністю змінювати якість власної особистості та змінювати своє життя, котрі оцінюють себе як більш-менш спокійних людей, мають вищий рівень емпатії, більше друзів і приятелів, поряд із ними більше тих осіб, які їм подобаються і симпатизують, вони почуваються менш самотніми, більш схильні до конструктивних способів взаємодії, частіше спілкуються й турбуються про інших та знають, що і як змінити у власному колі спілкування. Дослідження показало зв'язок між особливостями міжособистісного спілкування осіб похилого віку та умовами їхнього існування, а також їхніми характеристиками як індивідів та членів соціуму: особи похилого віку в молодшому віковому діапазоні (до 67 років), містяни, жінки, ті, хто задоволений своїм здоров'ям, особи з вищою освітою, ті, хто працює, хто проживає з родиною, мають більше можливостей для позитивного розвитку міжособистісного спілкування.

На основі узагальнення емпіричних даних встановлено такі *закономірності міжособистісного спілкування осіб похилого віку*: існує зв'язок між здатністю до узгодженого міжособистісного спілкування осіб похилого віку та їхньою здатністю до коригування смислу життя і регулювання власних емоційних станів; нормативна здатність осіб похилого віку до такого спілкування розвивається у взаємозв'язку з позитивним самостваленням, з готовністю людини змінювати себе і своє життя, з осмисленістю життя та задоволеністю ним; чим більш адаптивні й адекватні соціальні та психофізіологічні особливості життєдіяльності людей похилого віку, тим більше вони впливають на розвиток їх нормативної здатності до міжособистісного спілкування; прояви вікових та статевих властивостей літньої людини актуалізують відповідно самотності, емпатійність, атрактивність та схильність до різних стилів спілкування.

8. Недостатній рівень міжособистісного спілкування осіб похилого віку зумовив необхідність цілеспрямованого впливу на нього з метою оптимізації. В основу побудови формувального експерименту було покладено авторський особистісно-комунікативний підхід та провідні положення психологів про можливість розвитку міжособистісного спілкування та окремих сторін особистості похилого віку. Авторська розвивально-корекційна програма передбачала роботу з літніми людьми й соціальними робітниками і була спрямована на вдосконалення міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Завдання програми полягали в тому, що, по-перше, визначити особливості міжособистісного спілкування літніх людей, а також проявів когнітивної й регулятивної підсистем їхньої психіки; сприяти їм у вирішенні психологічних проблем, пов'язаних із труднощами в міжособистісних стосунках; ознайомити їх з особливостями міжособистісного спілкування, формувати в них уміння регулювати емоційні стани і переживання, коригувати смисл свого життя; по-

друге, ознайомити соціальних робітників із теоретичними основами психології літніх людей. Для реалізації таких завдань використовувалися різні види і форми роботи, зокрема, спеціально розроблено програму соціально-психологічного тренінгу та програму курсу лекцій «Психологія пізньої дорослості». Апробація розвивально-корекційної програми зумовила розвиток емоційної, пізнавальної і поведінкової складових міжособистісного спілкування осіб похилого віку, підвищення їхньої здатності осмислювати життя, зниження в них рівнів тривожності й депресивності.

За результатами дослідження укладена програма навчальної дисципліни «Геронтопсихологія» для студентів психологічних спеціальностей, створено психологічні рекомендації фахівцям, родинам літніх людей та їм самим, спрямовані на оптимізацію міжособистісного спілкування останніх і на підвищення якості їхнього життя, що зумовлює гармонізацію життєдіяльності літніх людей.

Проведене дослідження не претендує на вичерпне висвітлення всіх аспектів міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Подальшого теоретичного осмислення та експериментального вивчення потребують питання, пов'язані з іншими чинниками, які впливають на таке спілкування, порівняння специфіки міжособистісного спілкування людей на різних етапах старіння, осіб похилого віку різних категорій, груп тощо.

Зміст дисертації відображено в таких публікаціях автора:

Монографії та навчальні посібники:

1. Дзюба Т. М. Психологія дорослості з основами геронтопсихології : навчальний посібник / Т. М. Дзюба, О. Г. Коваленко ; за ред. проф. В. Ф. Моргуна. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. – 264 с. (Внесок здобувача – 40%) (Гриф МОН України).

2. Коваленко О. Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку : психологічні аспекти : монографія / Олена Григорівна Коваленко. – К. : Інститут обдарованої дитини, 2015. – 456 с.

Вітчизняні фахові видання:

3. Коваленко О. Г. Зміст та методичні засади викладання дисципліни «Геронтопсихологія» майбутнім психологам / О. Г. Коваленко // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія : Педагогіка та психологія. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – Вип. 572 – С. 66–72.

4. Коваленко О. Г. Саморозвиток особистості у похилому віці та міжособистісне спілкування / О. Г. Коваленко // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – Том X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип 19. – С. 245–254.

5. Коваленко О. Г. Специфіка емпатії осіб похилого віку з різним рівнем освіти, умовами проживання та зайнятістю / О. Г. Коваленко // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського

національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – Вип. 16. – С. 493–503.

6. Коваленко О. Г. Самооцінка особистісних властивостей у похилому віці / О. Г. Коваленко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ, 2012. – № 1009. – Вип. 49. – С. 72–76. – (Серія «Психологія»).

7. Коваленко О. Г. Потреба у спілкуванні осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. паць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. – Том X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 23. – С. 233–243.

8. Коваленко О. Г. Дослідження комунікативних і організаторських схильностей осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – Харків : ХПНУ, 2013. – С. 101–110. – (Серія : Психологія).

9. Коваленко О. Г. Самотність та потреба у спілкуванні осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Наука і освіта. – 2012. – № 6 (СVVII, жовтень). – С. 94–98.

10. Коваленко О. Г. Зміни у самооцінці особистості похилого віку / О. Г. Коваленко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету / гол. ред. Носко М. О. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – Т. 1. – Вип. 105. – С. 150–153. – (Серія «Психологічні науки»).

11. Коваленко О. Г. Суб'єктивне відчуття самотності осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – Вип. 19. – С. 239–250.

12. Коваленко О. Г. Вплив професійної зайнятості у похилому віці на психологічні особливості особистості / О. Г. Коваленко // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – Вип. 21. – С. 247–257.

13. Коваленко О. Г. Стандартизація методики КОС-2 В. В. Синявського і Б. О. Федоришина для дослідження осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 7. – С. 17–21.

14. Коваленко О. Г. Міжстатеві відмінності емпатії у період пізньої дорослості / О. Г. Коваленко // Актуальні проблеми психології : збірник наукових паць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К., 2013. – Том 11. – Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип 8. – Ч. 1. – С. 464–472.

15. Коваленко О. Г. Стандартизація методики особистісного диференціалу для дослідження осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія : Педагогіка та психологія. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – Вип. 656. – С. 73–81.

16. Коваленко О. Г. Міжособистісне спілкування як компонент психічної діяльності у похилому віці / О. Г. Коваленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2014. – № 2. – С. 61–64.

17. Коваленко О. Г. Особливості смисложиттєвих орієнтацій осіб похилого віку з різним рівнем комунікативних та організаторських схильностей / О. Г. Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. паць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2014. – Том 11. – Вип 9. – С. 430–441.

18. Коваленко О. Г. Обґрунтування програми впливу на міжособистісне спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наукових праць. - К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – № 43(67). – С. 217–223.

19. Коваленко О. Г. Програма оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2014. – № 7 (184). – С. 17–28.

20. Коваленко О. Г. Психологічні особливості пошуку смислу життя у пізній дорослості / О. Г. Коваленко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки : зб. наукових праць. – Херсон : Видавничий дія «Гельветика», 2014. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 186–191.

21. Коваленко О. Г. Ефективність застосування програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Психологія і особистість : науковий журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка, Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2014. – № 2(6). – С. 138–150.

22. Коваленко О. Г. Особистісно-комунікативний підхід в обґрунтуванні міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. паць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2015. – Том X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип 27. – С. 208–217.

23. Коваленко О. Г. Модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 28. – С. 191–202.

24. Коваленко О. Г. Діагностика особливостей міжособистісного спілкування у похилому віці / О. Г. Коваленко // Педагогіка та психологія : збірник наукових праць / за заг. ред. : акад. І. Ф. Прокопенка, проф. С. Т. Золотухіної. – Х. : Вид-во «Щедра садиба плюс», 2015 – Вип. 49. – С. 336–345.

25. Коваленко О. Г. Особливості міжособистісного спілкування літніх людей та осмисленість життя / О. Г. Коваленко // Психологія і особистість : науковий журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка, Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2015. – № 2 (8). – С. 284–296.

Зарубіжні фахові виданнях:

26. Коваленко О. Психологічні особливості гармонійності міжособистісних відносин осіб похилого віку / Олена Коваленко // *Nauczyciel i Szkoła. – Myslowice.* – 2013. – № 2(54). – S. 81–91.

27. Коваленко Е. Г. Влияние уровня образования пожилого человека на его психологические особенности / Е. Г. Коваленко // *Modern Science = Moderni veda.* – Praha, Cheshskaya Respublika, 2014. – № 1. – P. 74–82.

28. Коваленко Е. Г. Особенности межличностного общения пожилых лиц разного возраста / Е. Г. Коваленко // *Психологическое сопровождение образовательного процесса : сб. науч. статей / ред. кол. : Е. Л. Касьяник (отв. ред.) [и др.].* – Минск : РИПО, 2014. – Вып. 4. – Ч. 2. – С. 271–280.

29. Kovalenko O. The features of attitude toward themselves in elderly = Особливості самовідношення осіб похилого віку / O. Kovalenko // *British Journal of Science, Education and Culture.* - 2014. – No. 1. (5) (January-June). – Vol. V. – London : “London University Press”. – P. 585–591.

30. Коваленко Е. Формирование у социальных рабочих компетентности в психологии поздней взрослости / Е. Коваленко // *Modern Science = Moderni veda.* – Praha, Cheshskaya Respublika, 2015. – № 1. – P. 63–70.

31. Коваленко О. Г. Особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку та їхня соціальна активність / О. Г. Коваленко // *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology.* – 2015. – III (29). – Issue 5. – P. 84–87.

Наукові статті в інших виданнях:

32. Коваленко О. Г. Бібліотерапія як засіб оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // *Естетика і етика педагогічної дії : збірник наукових праць.* – Вип. 2. – Київ ; Полтава, 2011. – С. 176–184.

33. Коваленко О. Г. Проблема толерантності у міжособистісному спілкуванні людей похилого віку / О. Г. Коваленко // *Психологія діалогу і світ людини : збірник наукових праць Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка / за ред. Г. В. Дьяконова.* – Кіровоград : ПП «Центр оперативної поліграфії «Авнгард», 2011. – Вип. 1. – С. 117–125.

34. Коваленко О. Г. Емпатія як механізм міжособистісного спілкування у похилому віці / О. Г. Коваленко // *Психологічні та педагогічні проблеми педагогічної дії : зб. наук. праць : у 2х ч. Ч. 2 / за наук. ред. Л. О. Хомич, О. М. Ігнатович.* – Х. : НТУ «ХП», 2012. – С. 29–37.

35. Коваленко О. Г. Вікова психологія / О. Г. Коваленко // *Освіта дорослих : енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, Ю. В. Ковбасюка ; [упоряд. : Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна ; ред. рада : В. Г. Кремень, Ю. В. Ковбасюк, Н. Г. Протасова та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентові України [та ін.].* – К. : Основа, 2014. – С. 60.

36. Коваленко О. Г. Взаємодія міжособистісна / О. Г. Коваленко // *Освіта дорослих : енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, Ю. В. Ковбасюка ; [упоряд. : Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна ; ред. рада : В. Г. Кремень, Ю. В. Ковбасюк, Н. Г. Протасова та ін.] ; Нац. акад. пед. наук*

України, Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України [та ін.]. – К. : Основа, 2014. – С. 61.

37. Коваленко О. Г. Довгожителство / О. Г. Коваленко // Освіта дорослих : енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, Ю. В. Ковбасюка ; [упоряд. : Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна ; ред. рада : В. Г. Кремень, Ю. В. Ковбасюк, Н. Г. Протасова та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України [та ін.]. – К. : Основа, 2014. – С. 103–104.

38. Коваленко О. Г. Задоволеність життям / О. Г. Коваленко // Освіта дорослих : енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, Ю. В. Ковбасюка ; [упоряд. : Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна ; ред. рада : В. Г. Кремень, Ю. В. Ковбасюк, Н. Г. Протасова та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України [та ін.]. – К. : Основа, 2014. – С. 147.

39. Коваленко О. Г. Кризи дорослості / О. Г. Коваленко // Освіта дорослих : енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, Ю. В. Ковбасюка ; [упоряд. : Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна ; ред. Рада : В. Г. Кремень, Ю. В. Ковбасюк, Н. Г. Протасова та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України [та ін.]. – К. : Основа, 2014. – С. 207–208.

40. Коваленко О. Г. Пенсійна криза / О. Г. Коваленко // Освіта дорослих : енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, Ю. В. Ковбасюка ; [упоряд. : Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна ; ред. рада : В. Г. Кремень, Ю. В. Ковбасюк, Н. Г. Протасова та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України [та ін.]. – К. : Основа, 2014. – С. 299.

41. Коваленко О. Г. Подвійний стандарт старіння / О. Г. Коваленко // Освіта дорослих : енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, Ю. В. Ковбасюка ; [упоряд. : Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна ; ред. рада : В. Г. Кремень, Ю. В. Ковбасюк, Н. Г. Протасова та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України [та ін.]. – К. : Основа, 2014. – С. 310.

42. Коваленко О. Г. Похилий вік / О. Г. Коваленко // Освіта дорослих : енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, Ю. В. Ковбасюка ; [упоряд. : Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна ; ред. рада : В. Г. Кремень, Ю. В. Ковбасюк, Н. Г. Протасова та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України [та ін.]. – К. : Основа, 2014. – С. 319.

43. Коваленко О. Г. Старіння населення / О. Г. Коваленко // Освіта дорослих : енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, Ю. В. Ковбасюка ; [упоряд. : Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна ; ред. Рада : В. Г. Кремень, Ю. В. Ковбасюк, Н. Г. Протасова та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України [та ін.]. – К. : Основа, 2014. – С. 409.

44. Коваленко О. Г. Старість (третій вік) / О. Г. Коваленко // Освіта дорослих : енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, Ю. В. Ковбасюка ; [упоряд. : Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна ; ред. рада : В. Г. Кремень, Ю. В. Ковбасюк, Н. Г. Протасова та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України [та ін.]. – К. : Основа, 2014. – С. 410.

45. Коваленко О. Г. Теорії соціальних змін в похилому віці / О. Г. Коваленко // Освіта дорослих : енциклопедичний словник / за ред. В. Г. Кременя, Ю. В. Ковбасюка ; [упоряд. : Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна ; ред. рада : В. Г. Кремень, Ю. В. Ковбасюк, Н. Г. Протасова та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентові України [та ін.]. – К. : Основа, 2014. – С. 421–422.

Матеріали наукових конференцій:

46. Коваленко О. Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку у контексті трансформацій сучасного суспільства / О. Г. Коваленко // І всеукраїнська науково-практична конференція «Психолого-педагогічні та політичні проблеми у трансформаційних процесах українського суспільства : Матеріали конференції. – Кременчук : КрНУ, 2012. – С. 117–119.

47. Коваленко О. Г. Психологія жінки у похилому віці / О. Г. Коваленко // Жінка в науці та освіті : минуле, сучасне, майбутнє : Матеріали П'ятої Міжнародної науково-практичної конференції «Жінка в науці та освіті : минуле, сучасне, майбутнє», України, Київ, 3-5 листопада 2011 р. / за ред. В. Троян. – К., 2011. – С. 222–227.

48. Коваленко Е. Г. Характеристика межличностного общения в пожилом возрасте / Е. Г. Коваленко // Потенциал личности : комплексная проблема : материалы Одиннадцатой Международной конференции (заочной) 30 апреля 2012г. / М-во обр.и науки РФ, ФГБОУ ВПО «Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина ; отв. ред. Н. А. Левина. – Тамбов : Издательский дом ТГУ имени Г. Р. Державина, 2012. – С. 39–44.

49. Коваленко О. Г. Схильність до спілкування у похилому віці / О. Г. Коваленко // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Харківська школа психології : спадщина і сучасна наука» (19–20 жовтня 2012 року). – Харків : ХНПУ, 2012. – С. 117–118.

50. Коваленко О. Г. Вплив умов життя на психологію осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Проблемы старения и долголетия. – 2012. – Том 21 (приложение). – Тезисы Международной научно-практической конференции «Ускоренное старение : механизмы, диагностика, профилактика», Киев, 4–5 октября 2012. – С. 104–105.

51. Коваленко О. Г. Хобі-терапія як засіб оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у ХХІ столітті [Текст] : збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції, 7–8 лютого 2014 року, Львів. – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. – С. 17–20.

52. Коваленко Е. Г. Использование социально-психологического тренинга для коррекции общения в пожилом возрасте / Е. Г. Коваленко // Категория «социального» в современной педагогике и психологии: материалы 2-й научно-практической конференции (заочной) с международным участием, (2–3 апреля 2014 г.) в 2 ч. / [отв. ред. А. Ю. Нагорнова]. Ч. 2. – Ульяновск : SIMJET, 2014. – С. 203–209.

53. Коваленко О. Г. Корекція міжособистісного спілкування осіб похилого віку у контексті геронтоосвіти [Електронний ресурс] / О. Г. Коваленко // Тези доповідей 3-ї міжнародної науково-практичної конференції «Віртуальний освітній простір : психологічні проблеми» 2014 (до 85-річчя Ю.І. Машбиця). – Режим доступу до джерела онлайн з 1 до 30 червня 2014 р. : <http://www.newlearning.org.ua/content/tezi-dopovidey-3-yi-mizhnarodnoyi-naukovo-praktichnoyi-konferenciyi-virtualniy-osvitniy#sthash.Wbp7szjx.dpuf>.

54. Коваленко Е. Г. Психологические механизмы гармоничного развития личности в поздней взрослости / Е. Г. Коваленко // Fundamental and applied science today III = Фундаментальные и прикладные науки сегодня : материалы III международной научно-практической конференции, (22–24 мая 2014 г.), North Charleston, USA. – North Charleston, CS, USA, 2014. – Vol. 1. - P. 108-110.

55. Коваленко О. Г. Наставництво як провідна ноосферна діяльність осіб поважного віку / О. Г. Коваленко // Вернадськіанська ноосферна революція у розв'язанні екологічних та гуманітарних проблем : зб. матеріалів IV всеукраїнських Моргунівських читань із міжнародною участю, присвячених 90-річчю від дня народження видатного українця / за ред. В. І. Аранчій та ін. ; відпов. за вип. П. В. Писаренко, М. М. Опара, В. Ф. Моргун. – Полтава : Дивосвіт, 2014. – С. 474–478.

56. Коваленко Е. Г. Стили межличностного общения в пожилом возрасте / Е. Г. Коваленко // Informacja naukowa i techniczna w planowaniu oraz realizacji badan i wdrozen projektow, Warszawa 29.09.2014-30.09.2014 : zbior raportow naukowych. – Warszawa : Wydawca Sp.z.o.o. «Diamond trading tour» - 2014. – Czesc 6. – Str. 31–38.

57. Коваленко Е. Г. Факторы межличностного общения в пожилом возрасте / Е. Г. Коваленко // Инновации в технологиях и образовании : сб. ст. участников VIII Международной научно-практической конференции «Инновации в технологиях и образовании», 5–6 марта 2015 г. : в 4 ч. / Филиал КузГТУ в г. Белово. – Белово : Изд-во филиала КузГТУ в г. Белово, Россия ; Изд-во ун-та «Св. Кирилла и Св. Мефодия», Велико Тырново, Болгария, 2015. – Ч. 3. – С. 61–65.

58. Коваленко О. Г. Підвищення компетентності соціальних робітників щодо психології літньої людини / О. Г. Коваленко // Розвиток та саморозвиток педагогічної майстерності у сучасному освітньому просторі : тези доповідей Міжнародного форуму педагогічної майстерності (м. Полтава, 7–8 квітня 2015 року) / редкол. : В. В. Зелюк (голова), Я. В. Сухенко, Н. І. Білик, З. В. Резніченко, І. О. Калініченко ; Полт. обл. ін-т ім. М. В. Остроградського. – Полтава : ФОП Гаража М. Ф., 2015. – С. 51–53.

Навчальні програми:

59. Геронтопсихологія : програма навчальної дисципліни для студентів спеціальності 7.040101 Психологія / Автор-укладач О. Г. Коваленко. – Полтава : ПНПУ, 2011. – 15 с.

60. Психологія пізньої дорослості. Програма курсу лекцій для соціальних робітників / Автор-укладач О. Г. Коваленко. – Київ, 2014. – 15 с.

АНОТАЦІЇ

Коваленко О. Г. Психологія міжособистісного спілкування осіб похилого віку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2016.

Дисертаційне дослідження присвячене теоретично-концептуальному обґрунтуванню й емпіричному вивченню структури, механізмів, чинників, функцій, закономірностей та шляхів розвитку міжособистісного спілкування осіб похилого віку.

Запропоновано авторський особистісно-комунікативний підхід до вивчення проблеми міжособистісного спілкування осіб похилого віку та з'ясовано його принципи. Розкрито психологічний зміст міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Визначено структуру цього спілкування (емоційну, пізнавальну й поведінкову її складові), його функції (інформаційно-комунікативна, регуляційно-комунікативна, афективно-комунікативна), механізми (емпатія, симпатія, рефлексія, взаєморозуміння, децентрація, ідентифікація, конструктивність взаємодії), чинники (зовнішні і внутрішні) та розроблено модель такого спілкування. Обґрунтовано критерії, визначено рівні (високий, вищий від середнього, нижчий від середнього, низький), показники міжособистісного спілкування у пізньому віці.

Доведено взаємозв'язок між підсистемами психіки особистості похилого віку із структурними складовими її міжособистісного спілкування. Виявлено динаміку міжособистісного спілкування осіб похилого віку залежно від їхньої здатності коригувати смисл життя та регулювати власні емоційні стани та переживання. Емпірично встановлено специфіку впливу соціально-психологічних чинників на конструктивність міжособистісного спілкування у літньому віці. Визначено закономірності міжособистісного спілкування осіб похилого віку.

Розроблено, апробовано та доведено ефективність психологічної програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Запропоновано психологічні рекомендації фахівцям, особам похилого віку та їхнім родинам з удосконалення ефективності міжособистісного спілкування літніх людей.

Ключові слова: особистість похилого віку, спілкування, міжособистісне спілкування, закономірності міжособистісного спілкування, смисл життя, емоційні стани особистості, емпатійність, атрактивність, комунікативна рефлексія, взаєморозуміння, співробітництво.

Коваленко Е. Г. Психология межличностного общения лиц пожилого возраста. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2016.

Диссертационное исследование посвящено теоретико-концептуальному обоснованию и эмпирическому изучению структуры, механизмов, факторов, функций и закономерностей межличностного общения пожилых людей, разработке и внедрению социально-психологических средств оптимизации межличностного общения пожилых людей.

Предложен авторский личностно-коммуникативный подход к изучению проблемы межличностного общения пожилых людей, установлены его принципы. Личность рассматривается как субъект межличностного общения и сознательной деятельности, как динамическое единство, как система различных взаимосвязанных психических процессов и свойств. Раскрыто психологическое содержание межличностного общения пожилых людей как процесса формирования эмоциональных отношений личности в пожилом возрасте с отдельными субъектами. Определена структура такого общения, выделены ее составляющие (эмоциональная, познавательная и поведенческая). Выявлены его функции (аффективно-коммуникативная, информационно-коммуникативная, регуляционно-коммуникативная), механизмы (эмпатия, симпатия, рефлексия, взаимопонимание, децентрация, идентификация, конструктивность взаимодействия), факторы (внешние и внутренние), и разработана модель такого общения. Обоснованы критерии, определены уровни, показатели межличностного общения в пожилом возрасте.

Установлено, что у пожилых людей преобладают низкий и ниже среднего уровни развития эмоционального, познавательного, поведенческого компонентов межличностного общения, а также недостаточная способность корректировать смысл жизни и регулировать эмоциональные состояния и переживания. Доказана взаимосвязь между подсистемами психики личности и структурными компонентами межличностного общения пожилых людей. Обоснованы закономерности этого общения. Выявлена связь между способностью к согласованному межличностному общению пожилых людей и их способностью к корректированию смысла жизни и регулированию собственных эмоциональных состояний; доказано, что нормативная способность пожилых людей к межличностному общению развивается во взаимосвязи с положительным самоотношением, готовностью человека менять себя и свою жизнь, с осмысленностью жизни и удовлетворенностью ею; чем более адаптивны и адекватны социальные и психофизиологические особенности жизнедеятельности пожилых людей, тем больше они влияют на развитие их нормативной способности к межличностному общению; проявления возрастных и половых особенностей пожилого человека актуализируют чувство одиночества, эмпатийность, аттрактивность и склонность к разным стилям общения.

Разработана и апробирована психологическая программа оптимизации межличностного общения пожилых людей, доказана ее эффективность. Предложены психологические рекомендации специалистам, лицам пожилого возраста и их семьям по усовершенствованию эффективности межличностного общения пожилых людей.

Ключевые слова: личность пожилого возраста, общение, межличностное общение, закономерности межличностного общения, смысл жизни, эмоциональные состояния личности, эмпатийность, аттрактивность, коммуникативная рефлексия, взаимопонимание, сотрудничество.

Kovalenko O. G. Psychology of elderly people interpersonal communication. – Manuscript.

The thesis for the degree of Doctor of psychological sciences, specialty 19.00.07 – Educational and Developmental Psychology. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2016.

The thesis is devoted to theoretical and conceptual grounding as well as empirical study of the structure, mechanisms, factors, features, consistent patterns and ways of development of elderly people interpersonal communication.

The author proposed special personal and communicative approach to the study of elderly people interpersonal communication together with its principles. The psychological content of elderly people interpersonal communication has been discovered. The structure (emotional, cognitive and behavioral components), functions (information and communicational, regulative and communicational, affective and communicative), mechanisms (empathy, sympathy, reflection, understanding, decentration, identification, constructive ways of interaction) factors (external and internal) and the model of such communication have been defined. By author also have been proved criteria and defined levels (high, higher than average, below average, poor) and figures of interpersonal communication in elderly age.

The relationships between the elderly person psyche subsystems with the structural components of interpersonal communication have been proved. We have determined the dynamics of elderly people interpersonal communication depending on their ability to adjust the meaning of life and to regulate their emotional states and feelings. Specific features of impact of social and psychosocial factors on constructiveness of elderly people interpersonal communication have been empirically stated. We have defined consistent patterns of elderly people interpersonal communication.

The psychological program for optimization of elderly people interpersonal communication has been developed and its effectiveness has been tested and proved. The psychological practice guidelines for professionals, families and elderly people to improve the efficiency of elderly people interpersonal communication have been proposed.

Keywords: elderly person, communication, interpersonal communication, consistent patterns of interpersonal communication, the meaning of life, emotional states of the person, empathy, attractiveness, communicative reflection, understanding, cooperation.